

ТАРАС
ШЕВЧЕНКО

ХУДОЖНИК

Повісті

Художник
О. М. Застанченко

КИЇВ. ВИДАВНИЦТВО
ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»

ЗМІСТ

ПОВІСТІ

Наймичка. Переклад Б. Антоненка-Давидовича	5
Варнак. Переклад Б. Антоненка-Давидовича	66
Музика. Переклад М. Шумила	96
Близнята. Переклад Л. Смілянського	156
Художник. Переклад О. Кундзіча	264
ШЕВЧЕНКО-ПОВІСТЯР. Післямова Б. Кирилюка	349
ПРИМІТКИ	358

Библиотека художественных
произведений для молодежи «Джерело»

Тарас Григорович Шевченко

ХУДОЖНИК Повісті

Перевод с русского
Бориса Дмитриевича Антоненко-Давидовича,
Никиты Михеевича Шумило,
Леонида Ивановича Смилянського,
Алексея Леонардовича Кундзіча

Київ. Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь»
(На украинском языке)

Художник *О. М. Застанченко*
Редактор *В. Р. Лихогруд*
Художній редактор *О. М. Коспа*
Технічний редактор *С. Г. Орлова*
Коректори *І. А. Бондаренко, І. К. Парфілова*

ІБ № 2055

З'яно на виробництво 22.03.85. Підписано до друку
14.06.85. Формат 84×108 1/2. Папір друк. № 1. Гарніту-
ра звич. нова. Друк високий. Умовн. друк. арк. 19,74.
Умовн. фарбовілб. 23,94. Обл.-вид. арк. 22,7+0,4 нак.
Тираж 65 000 пр. Зам. 5—120. Ціна. 2 крб. 10 к.
Орлена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ
«Молодь». Адреса видавництва і поліграфкомбінату:
252119, Київ-119, Пархоменка, 38—44.

МУЗИКА

28 листопада [1854]

Якщо ви, ласкавий читальнику, любите рідну старовину, то раджу вам, коли переїжджатимете через місто Прилуки [Полтавської] губернії, спинитися на добу в цьому місті, а коли це трапиться не восени й не зимою, то можна зостатися й на дві доби і, по-перше, познайомитися з отцем протоієреєм Ілією Бодяньським¹, а по-друге, одвідати з ним же, отцем Ілією, напівзруйнований монастир Густиню, що по той бік річки Удаю, верстви за три од міста Прилук. Можу вас запевнити, що каятись не будете. Це справдешнє Сенклерське абатство². Тут усе є. І канал глибокий та широкий, що його колись наповнював водою тихий Удай. І вал, і на валу високий зубчастий мур із внутрішніми ходами й стрільницями. І нескінченні склепи, чи підземелля, і надмогильні плити, що повростали в землю поміж величезними суховерхими дубами, ще, може, самим титарем посадженими. Одне слово, все є, чого треба, щоб була найповніша романтична картина, звичайно, під пером якого-небудь Скотта Вальтера або такого, як він, списувача природи. А я... за убожеством моєї уяви (одверто кажучи) не беруся за таке діло, та, признатися, й мову не туди хилю. А то я тільки так, щоб оповідання повніше було, заговорив про руїни Самойловичевого пам'ятника³.

Я, як бачите, за дорученням Київської археографічної комісії⁴, одвідав ці напівруїни і, звичайно, з допомогою вельмишановного отця Ілії, довідався, що монастир цей поставлений коштом і працею горопашного гетьмана Самойловича 1664 року, про що свідчить портрет його яко титаря, намальований на стіні всередині головної церкви.

Довідавшись про все це і намалювавши, як умів, головну, чи то святу браму, та церкву Петра й Павла з п'ятьма банями, та ще трапезу й церкву, в якій поховано вічної пам'яті достойного князя Миколу Григоровича Рєпніна⁵, та ще вцілілу циклопічну братську оселю,— зробивши, кажу, все це, як умів, я другого дня хотів був покинути Прилуки та поїхати в Лубни, щоб подивитися на монастир, збудований побожною матір'ю Яреми Вишневецького Корибута⁶. Я вже склав був усю свою мізерію в чемодан і хотів по-

слати фактора Лейбу на поштову станцію по коні, аж входить мій господар у кімнату та й каже: «І не думайте, і не гадайте, ви тільки подивіться, що надворі твориться». Я подивився у вікно — і справді, брудною вулицею теліжилися дві карети на чотири місця, декілька коляс, бричок, фургонів усяких завбільшки і, нарешті, прості вози.

— Що все це означає? — спитав я свого господаря.

— А це означає те, що один з потомків славного прилуцького полковника⁷, сучасника Мазепи, завтра іменинник.

Господар мій, треба сказати, був повітовий учитель російської історії і любив похизуватися своїми знаннями, особливо перед нашим братом ученим.

— Та невже весь цей транспорт плуганиться до іменинника?

— Е! Це тільки початок. А побачите, що буде надвечір: у місті тісно буде.

— Дуже добре. А яке ж мені діло до вашого іменинника?

— А таке діло, що ми з вами візьмемо троє добрих коней та й покотимо удосвіта в Дігтярі.

— В які Дігтярі?

— Та просто до іменинника.

— Я ж з ним не знайомий!

— Так познайомитесь.

Я задумався. А що, коли й справді махнути за правом розшукувача старовини полюбуватися сільськими імпровізованими забавами? Це буде щось нове. От і добре. І ми другого дня поїхали в гості.

Почати з того, що ми збилися з дороги. Не тому, що було ще темно, коли ми виїхали з міста, а тому, що візник (справжній мій земляк!), переїхавши через удайську греблю, пустив віжки, сам про щось задумався, а коні, не буди дурні, і пішли собі Роменським битим шляхом, звісно, за звичкою. Отож ми й приїхали в село Іваницю. Питаємо першого стрічного мужика, як нам проїхати в Дігтярі.

— В Дігтярі? — перепитує мужик.— А просто беріть на Прилуки.

— Як то на Прилуки? Ми ж їдемо з Прилук.

— Так не треба було вам і їздить у Прилуки,— одповів мужик зовсім байдужно.

— То як же нам тепер проїхати в Дігтярі, щоб не вертатися в Прилуки? Га? — спитав я.

— Дозвольте, тут десь недалеко є село Сокиринці, теж потомка славного полковника. Чи не знає він цього села?

— А Сокиринці, земляче, знаєш? — спитав я мужика.

— Знаю! — одповів він.

— А Дігтярі од Сокиринців далеко?

— Ба ні.

— Так ти покажи нам дорогу на Сокиринці, а там уже ми якось знайдемо і Дігтярі.

— Ходім за мною, — промовив мужик і пішов вулицею поперед нашим молодецьким трояном. Він повів нас мимо старої дерев'яної церкви з одною банею та рубленої дзвіниці на чотири кути, дивлячись на яку, я згадав картину незабутнього мого Штернберга⁸ «Свячення пасок», і мені стало журно. Це ім'я багато чого нагадало мені.

— Оце вам буде шлях просто на Сокиринці! — казав мужик, показуючи рукою на ледве помітну доріжку, що блищала поміж густою зеленою пшеницею.

Дивовижно, що візник наш цілу дорогу од Прилук аж до Іваниці і під час розмови моєї з мужиком усе мовчав і обізвався тільки тоді, як побачив із-за темної смуги лісу кригу білою бляхою баню:

— Ось вам і Сокиринці! — та й знову онімів. Це спільна риса вдачі моїх земляків. Земляк мій як щось і до ладу зробить, так не розбалакається про своє молодечтво, а коли, боронь боже, окаплюшиться, тоді він стає справжнісінькою рибою.

В Сокиринцях ми розпитали дорогу на Дігтярі і поїхали собі з богом поміж зеленою пшеницею й житом.

Товаришеві моєму, здається, не зовсім подобалася така мандрівка, тим паче, що він пнувся бути джентльменом. (А треба вам сказати, що були ми одягнені зовсім як на бал). Він, як і візник наш, також мовчав і не промовив навіть: «А ось і Сокиринці!» — так був роздратований курявою та іншими подорожніми невдачами. Я ж, незважаючи на фрак та інше причандалля, був зовсім спокійний і навіть щасливий, дивлячись на нерзори простори, засіяні житом і пшеницею. Правда, і в моє серце закрадався смуток, але смуток іншого роду. Я думав і питав бога: «Господи, для кого це поле засіяне й зеленіє?» Хотів був спитати про цю сумну річ мого товариша, та, подумавши, не спитав. Коли б не це проклятуще питання, що так не до речі зародилося в моїй душі, я був би зовсім щасливий, купаючись, так би мовити, в тихо погойдуванім морі свіжої зелені. Чим ближче під'їжджали ми до балу, тим сумовитіше й сумовитіше ставало мені, так що я ладен був повернути, як кажуть, голоблі назад. Коли я дивився на обірваних селян, що попадалися нам назустріч, цей бал уявлявся мені якоюсь нелюдською розвагою.

Так чи сяк ми нарешті, вже перед заходом сонця, добулися до нашої мети. Не описую вам осяяної вечірнім сонцем, ще прадідами посадженої чудової діброви, посеред

якої височіє бельведер* з банею, великого панського будинку, ні тієї широкої й величної просіки, чи пак алеї, що веде до будинку; ні величезного села, заставленого повозами, кіньми, лакеями та візниками, — не описую тому, що перед тим, як в'їхали ми в алею, нас зустріла нескінченна кавалькада амазонок та амазонів** і зовсім збила мене з пантелику. Але товариш мій не сторопів. Він спритно скочив з воза й хвацько кланявся всій кавалькаді, з чого побачив я, що він неабиякий жартівник. Коли амазонки, амазони й, нарешті, груми*** чи жокеї проминули нас, я теж зліз із воза, розплатився з нашим візником і на його питання: «Де ж я буду ночувати?» — одповів: «У зеленій діброві, земляче!» Після чого він посвистав та й поїхав у село. А ми скромно пішли вздовж чудової алеї до панського будинку. А щоб хоч трохи своїми фізіономіями скидатися на джентльменів, зайшли ми в так званий парубоцький флігель, що був недалеко від головного будинку, де нас зустріли джентльмени вельми неприємного вигляду.

Звичайно буває, що люди після багатого на страви обіду і неабиякої випивки втішаються снами, а в них було це якось навпаки. Вони стрибали, репетували та казна-що витворяли, і все, звичайно, в шотландському вбранні.

Цивізм, щоб не сказати мерзота, та й більш нічого!

Віргілій**** мій якось домігся вмивальника з водою та цєбрика, і ми, помивавши в коридорі свої лица та повитрушувавши з фраків пилку, подалися в сад, сподіваючись зустріти господарів.

Сподівання нас не обмануло. Ми увійшли спершу в будинок і, пройшовши дві зали, опинилися на терасі, що вся була заставлена розкішними квітами; зійшовши з тераси і пройшовши добре посипаному піском доріжкою через зелений лужок (що з патріотизму звався левадою), увійшли ми в сад. На немале моє диво, це був не англійський і не французький сад, а звичайна собі діброва. І коли б не блищали жовті доріжки поміж старими, темними дубами, то я зовсім забув би, що потрапив у панський сад, а не в якусь заповідну діброву. Віргілій мій підвів мене до високого, розложистого величезного дуба і показав мені на його стовбу-

* Бельведер — баштова надбудова над будинком, буквально «красивий вид».

** Амазони й амазонки — тут просто вершники й вершниці.

*** Грум — слуга, що супроводжує вершника.

**** Віргілій — цим ім'ям Шевченко називає героя своєї повісті, який подорожував з ним по Україні, подібно до того, як у творі Данте «Божественна комедія» римський поет Вергілій подорожує разом з автором по пеклу.

рі невеличку дірку, схожу на маленьке віконечко, сказавши: «Подивіться в це віконце!» Я подивився, і звичайно, нічого не побачив. «А ви подивіться пильніше!» Я подивився пильніше й побачив щось схоже на ікону божої матері. І справді, це була ікона іржавецької божої матері, як мені пояснив мій Віргілій, врізана в цей дуб знаменитим прилуцьким полковником через рік після Полтавського бою.

Слухаючи пояснення того історичного факту, я й не помітив, як ми вийшли знову на леваду, де й зустріли господаря та господиню, навколо яких юрмилися, всміхаючись, гості.

Віргілій мій, доволі-таки зграбно як на повітового вчителя, вклонився господареві та господині, а господар поблажливо простяг йому вказівний палець лівої руки, прикрашений дорогим перснем. Віргілій мій улесливо схопив його палець обома руками й рекомендував мене як свого друга і вченого побратима. Я й собі вклонився, правду мовивши, доволі по-вченому, себто по-ведмежому, після чого юрба гостей побільшала на дві особи.

Не описую вам ні господині, ні господаря, бо під час нашої аудієнції надворі було майже темно, отже, роздивитися в подробицях було неможливо. Та хоч яка гарна картина в цілому, але коли художник знехтував подробицями, то картина його зостанеться тільки ескізом, на який справдешній знавець і любитель подивиться та тільки головою похитає й відійде, зітхнувши, до портретів Зарянка¹⁰ любитися гербами, з убивчими подробицями, вималюваними на гудзиках якогось відмундира.

Щоб уникнути помавання глави знавця й любителя закінчених картин, я обмежуся тільки першим враженням, що є, на думку психологів, найважливішою рисою для змалювання характерів.

Перше враження, яке справила на мене господиня, було найприємніше враження, а господар — навпаки. Але це, може, вказівний палець лівої руки, так ласкаво простягнутий моєму приятелеві, спричинився до такого неприємного враження.

Веселий натовп гостей помаленьку сунув до будинку, вже ясно освітленого всередині, а на терасі ще тільки розвішували поміж розкішними квітами та цитриновими деревами різноколірні ліхтарі.

Тільки що господар з господинею ступили на терасу, як оркестр із кріпаків гримнув знаменитий марш із «Вільгельма Телля»¹¹, після маршу зараз же, не переводячи духу, полонез, — бал розпочався у всій своїй величі.

Якийсь учений муж, здається барон Боде, поїхав з Те-

герана до руїн Персеполіса¹² й досить докладно описав свою мандрівку аж до самісінької долини Мардашт. Побачивши ж величаві руїни Персеполіса, сказав він: «Тому що багато які мандрівники описували ці знамениті руїни, то мені тут зовсім немає чого робити».

Те ж саме можу сказати і я, дивлячись на провінціальний бал, хоч моя мандрівка затіяна не з метою описати провінціальний бал і не була зв'язана з такими труднощами, як мандрівка з Тегерана до руїн Персеполіса, та й порівняння, правду кажучи, роблю я вельми неприродне. Та що робити, — що під руку попало, те й ліпи.

Прочитайте будь-яку повість сучасного нашого красного письменства, і скрізь ви знайдете опис якщо не столичного, то вже неодмінно провінціального балу, і, звичайно, з усіма додатками про вбрання, звички чи манери і навіть самі обличчя, немов природа для провінціальних левиць та левів творила особливі форми. Пусте! Форми ті ж самі, і левиці й леви такі ж самі, і якщо є між ними одміна, то тільки та, що провінціальні леви й левиці трошки ручвіші за столичних, чого (скільки мені відомо) списателі провінціальних балів не помітили.

Отже, всі бали вже описані, починаючи з балу на фрегаті «Надежда»¹³ до руської «пирушки» на німецький лад, де устьєсольські хлопці трошки побешкетували.

І щодо провінціального балу я можу сміливо сказати, що мені там зовсім немає чого робити, хіба тільки любитися свіжими, здоровими лицами провінціальних красунь.

Одне мене трохи здивувало на цьому балі, а саме те, що не видно було ні одного мундира, незважаючи на те, що в Прилуцькому повіті кватировав стрілецький батальйон. Не спроможний збагнути її причини, я звернувся до свого Віргілія.

А Віргілій мій саме в цю мить виробляв у кадрилі якнайкласичніші па.

Я терпеливо ждав кінця останньої фігури кадрилі, а тим часом одповідав на це питання здогадами. «Може, — думав я, — вони тес?» Ба ні, ця професія належить більше гусарам і взагалі кавалерії, а вони ж піхотинці, та ще й з ученим кантом. Ні, тут щось та не так! Цієї хвилини кадрилів кінчилася, і впрілий мій Віргілій підійшов до мене.

— Ач, як танцюємо! — промовив він, утираючись.

— Нічого, добре, — одповів я байдужно.

— А ось що, — сказав я йому майже шепком, — чому це немає на балу військових?

— Їх майже ніде не приймають, тим паче в такій господі, як господа нашого амфітріона*.

«Дивно!» — подумав я і, подумавши, спитав:

— А павночки нічого?

— Нічого.

— Таки справді нічого?

— Справді нічого!

В цей час заграли вальс, і ментор мій закружляв з якоюсь апетитною чорнявкою.

А я, попхавшись сьак-так поміж глядачами та глядачками, себто поміж покоївками та лакеями, що стовпилися коло розчинених дверей, вийшов на терасу та й думав про те, як

Ми посуваємось помітно...

Бал був увінчаний найрозкішнішою вечерею і не покроплений, не запитий, а буквально залитий шампанським усіх найменшань. Мене просто вжахнула така розкіш.

По вечері амфітріон запросив до гротфатера**, що й сприйняли щасливі гості з захватом.

Гротфатер почався й тривав з усією сільською простотою до схід сонця.

Красуні! особливо ж красуні, схожі на героїнь покійного Бальзака¹⁴, себто красуні не першої свіжості, не раджу вам танцювати до схід сонця. Влада, яку ви маєте над нашим бідолашним серцем при сяєві свічок, пропадає при світлі сонця, і чари, навіяні вами протягом ночі, замінюються якимсь гірко-неприємним почуттям, схожим на пересит. Але ви, ненаситні пожирачки бідолашних сердець наших, в торжестві своєму і не помічаєте, як надходить день, і могутність ваша зникає, мов той прозорий туман, що розстелився понад болотом.

Так думав я, покидаючи веселий, невимушений гротфатер і пробираючись поміж дубами до нашого табору (гості не вміщалися в будинках, тож напиналося кілька шатер у кінці саду, і це був табір, або, певніше, циганський табір). Наближаючись до шатер, що білилися на темній зелені, я, на велике своє диво, почув пісні і регіт в одному шатрі. То були друзі-випиваки, які поміняли світову марноту на самотину, а втім, не можна сказати, щоб цілковиту. Якось прокрався я в своє шатро, нашвидку перемінів фрак на блузу й звик у ліщині.

* Амфітріон — один з образів античної міфології; тут у розумінні «гостинний господар».

** Гротфатер — тут старовинний німецький танець.

Я не знав, що до саду прилягає став, і мені здалося дивним, коли на білому фоні почало вимальовуватися густе темне гілля ліщини. Я вийшов на галявинку, і передо мною у всій красі своїй відкрилося озеро, отінене старими берегами, чи то в'язами, та мальовничими вербами. Чудова картина! Вода й не ворухнеться — справжнісіньке дзеркало, і верби-красуні немов підійшли до нього купками, щоб любоватися своїм розкішним широким гіллям. Довго я стояв на одному місці, зачарований цією прегарною картиною. Мені здавалося близькірством порушити хоч одним звуком цю урочисту тишу святої красуні природи.

Подумавши, я зважився, одначе, на таке близькірство. Мені спало на думку, що непогано було б упірнути разів зо два в це чарівне озеро, і я це зараз же й зробив.

Після купання мені стало так легко й радісно, що я подвійно відчув принадність пейзажу й намірився уволю ним натішитись. Для цього я сів під розложистим берестом і поринув у солодке споглядання чарівливої природи.

Це споглядання, одначе, не довго тривало, я прихилився до береста й безтурботно заснув. У сні повторилася та ж сама радісна картина, з доданням балу, і тільки дивно — замість звичайного вальсу я бачив у сні відому картину Гольбейна «Танець смерті»¹⁵.

Видіння мої були перервані пронизливим жіночим реготом. Розплющивши очі, я побачив жваву зграю німф*, що хлюпалися й верещали у воді, і мені хоч-не-хоч довелося грати роль нескромного Актеона-пастуха**. Одначе небавом я опам'ятався і, ховаючись, поповз у куці ліщини.

Об одинадцятій годині ранку дзвін сповістив нежонатих гостей, що чай готовий (жонаті гості смакували його в своїх номерах). На сей радісний благовіст гості рупили з своїх самотніх притулків до розкішної тераси, що була прикрашена столами з чайними сервізами і кількома пузатими самоварами й кофейниками.

Не встиг я випити другої чашки світло-коричневого сиропу з вершками, як гримнув вальс, і крізь одчинені двері я побачив у залі кілька пар, що кружляли в танці. «Коли ж вони накрутяться?» — подумав я. І, сходячи з тераси, зустрів свого Просперо¹⁶, який сказав мені по секрету, що нинішній вечір почнеться концертом. Цьому я неабияк зра-

* Німфи — у грецькій міфології жіночі божества, в яких уособлено сили природи.

** Актеон-пастух — міфічний герой-мисливець, перетворений щотливою богинею Діаною в оленя за те, що бачив, як вона купалась.

дів, хоч, правду кажучи, багато їй не сподівався. Одначе я помилився.

Незабаром після вечірньої прогулянки гості зібралися, хто в чому був, себто хто в сертуці, хто в пальті, а хто додержував доброго тону чи корчав із себе англомана, — прийшли у фраках. А про вбрання ніжної статі нема що й казати. Це вже відомо цілому світові, що ні одна жінка, хоч би й яка була вона гарна, не задумується разів з двадцять на добу перемінити своє вбрання, якщо знає, що зустріне юрбу хоч би й потвор, аби тільки не своєї породи. Прошу не гніватися, мої любі читальниці, — це не вигадка, а незаперечний факт.

Гості зібралися й посідали на свої місця, звісно, з деяким сортуванням: що значніше, висунулося наперед, а дрібнота (між нею й нас, господи, приділи) розмістилася сяк-так у потемках, поміж колонами. Коли всі вгамувалися, з'явився на підмостках, на зразок сцени, вільноодпущений капельмейстер, досить огрядної статури і з вельми лакейською мармизою. «Учень знаменитого Шпора!»¹⁷ — шепнув хтось коло мене. Ще мить — і гримнула «Буря» Мендельсона¹⁸. І, правду кажучи, гримнула й гриміла далі вдатно. Мене не на жарт вразила віолончель. Віолончеліст сидів ближче за інших музик до авансцени, ніби напоказ (що й справді було так).

Це був молодий чоловік, блідий і худорлявий, — все, що я міг помітити з-за віолончелі. Соло свої він виконував з таким почуттям і майстерністю, що хоч би й самому Серве¹⁹, то не соромно. Мене здивувало одне — чого йому не аплодують. Мені ж самому починати не личило. Що я за суддя, та й що я за гість такий? Бог зна хто і бог зна відкіля. Що скажуть гості першого розбору!

Тим часом «Буря» кінчилась, і я почув вимовлену півголосом таку похвалу артистові:

— От так Тарас! От так молодець! Недаром побував в Італії!

Поки оркестр настроювався, я встиг довідатись од сусіди дещо про артиста, який мене зацікавив. Почалася увертюра з «Преціози» Вебера²⁰. І я, на моє диво, побачив віолончеліста з скрипкою в руках мало не поруч з капельмейстером. І тепер можна було краще на нього роздивитися.

Це був молодик так літ двадцяти з чимось, стрункий і граціозний, з чорними живими очима, з тонкими, що ледве усміхалися, губами, з високим блідим чолом. Одне слово, це був джентльмен першої породи. І до того ж найсимпатичнішої породи.

Коли він виконав арію Преціози, я не втерпів, закритав «браво!» і з усієї сили почав плескати в долони. Всі подивилися на мене, звичайно, як на божевільного. Одначе я не злякався і далі плескав у долоні та кричав «браво!» — аж поки нарешті волові очі самого господаря не примусили мене схаменутися.

Оркестр знову настроювався, та я, не сподіваючись почути щось краще, вийшов із зали в сад. Ніч була місячна, тепла й спокійна. Я никав неподалік од будинку, і з хаосу звуків до мене долинали чудові звуки віолончелі або скрипки. І образ сумовитого артиста з його меланхолійною усмішкою носився, мов живий, передо мною.

«Де я його бачив? Де я з ним зустрічався?» — питав я сам себе. І після довгого напруження пам'яті згадав, що я бачив його під час обіду, з рукою, обгорнутою в серветку, за стільцем самого господаря.

Я замалю не зомлів після такого відкриття.

Музика стихла, і я пішов стежкою через леваду до старосвітських таємничих дубів. Пройшовши трохи, я почув за собою тихий шерхт ходи, оглянувся і впізнав віолончеліста, що йшов слідом за мною. Я звернувся був до нього з питанням, та він випередив мене, схопив мої руки і, плачучи, притис їх до своїх губів.

— Що ви? Що ви? Що з вами сталося? — питав я його, намагаючись визволити руки.

— Дякую вам, дякую! — промовляв він нишком. — Ви, ви один-єдиний чоловік, який слухав мене й зрозумів мене! — За слізьми він не міг далі говорити. Я мовчки взяв його під руку й довів до лавки з дерну, що була зроблена круг столітнього гіллястого дуба.

Довго ми сиділи мовчки, нарешті він заговорив:

— Ви до мене дуже ласкаві.

В цей час почувся голос, що називав його на ймення.

— Ідіть у виноградну альтанку, — сказав він, підводячись, — я зараз же прийду до вас.

І він квапливо відійшов. Дивлячись услід йому, я думав: «Ось натхненний мінезінгер * XII віку. Одначе як ми недалеко одійшли від благородних лицарів-розбійників того сумного віку! А освіта йде собі вперед широкими ступнями».

Я підвівся з лавки й пішов доріжкою, що вела до виноградної альтанки. Не знаю чому, але я не сподівався почути від нього його безрадісну повість, як то звичайно бу-

* Мінезінгери — назва народних і лицарських мандрівних німецьких співців-поетів XII—XIII століть.

ває, і я, слава богу, не зовсім помилився. Правда, він розповів мені, може, навіть більше, ніж сам хотів, але ж мова, якою він заговорив зо мною, була не наша звичайна бідна мова — ні, то були чудові, божественні звуки, в яких одбився луною стогін непорочного серця, що ридало.

Прийшов він до мене в альтанку з віолончеллю і, не мовивши й слова, заходився настроювати інструмент і, ніби пробуючи, немов жартома, програв знамениту каватину* з «Норми»²¹. Мені аж дух перехопило від цих звуків.

Не одриваючи смичка від струн, він загравав одну з задумливих мазурок натхненного Шопена. Кінчивши мазурку, він ледве чутно промовив: «От у нас і свій бал». Програв він ще кілька мазурок Шопена, одну за одну кращу, одну за одну задумливішу.

Наприкінці останньої мазурки я помітив крізь виноградне листя мовчазні обличчя багатьох слухачів. То були покоївки, лакеї та фореятори приїжджого панства. Вони покинули вікна, в які дивилися на німецькі танці вимуштрованих панів та паній своїх, і прийшли послухати, як грає Тарас.

Орфей** мій, спочивши трохи та настроївши свою ліру, поволі повів смичком по струнах — і полилася повна сердечної, солодкої зажури моя рідна мелодія на слова:

Котилися вози з гори,
А в долині стали.

Програвши тему, він варіював її на тисячу ладів, і так варіював, що я нічого подібного в житті своєму не чув та, мабуть, і не почую ніколи. Слухачі, що стояли навколо альтанки, за весь час гри не поворухнулись і, коли він кінчив свої чудові варіації, ще довго стояли, не переводячи духу, нарешті всі разом зітхнули й знову замовкли.

Я мовчки взяв його за руки й знаком просив його вийти з альтанки. Ми вийшли і довго мовчки ходили доріжкою, немов боялися заговорити. Нарешті я переміг себе і спитав його:

— Де ви вчилися?

— Спершу дома.

— А потім?

— А потім пан і пані їздили за границю і мене з собою брали, і, поки вони жили в Берліні, я ходив кілька разів до Шпора. І більше ніде не вчився.

— Та Шпор же грав на скрипці.

* Каватина — невелика арія з нескладною ліричною мелодією, витриманою в одному темпі.

** Орфей — міфічний грецький співак.

— Я й учився в нього на скрипці, скрипка й є мій справдешній інструмент, а віолончель — це вже так.

— Що ж ви думаєте тепер із собою робити? Ви ж справжній великий артист!

— А що ж я маю з собою робити? Повіситися, більше нічого.

Правду кажучи, я й сам не міг йому нічого ліпшого передікати.

— Того літа, — заговорив він, — приїжджав до нас із Качанівки²² Глінка, слухав мою гру на скрипці та й на віолончелі, хвалив мене й просив пана, щоб одпустив мене на волю. Вони обіцяли йому, та на тому, здається, й скінчилося.

— Не журіться, молитесь богу. Дасть бог, усе владається.

— Я в розпач не впадаю. Михайло Іванович, здається, добрий такий, — на нього можна покластися.

— Цілком можна, якщо тільки він про вас не забув. Напишіть ви йому листа.

— Написати то я напишу, та як же я перешлю його? Я ж адреси не знаю.

— Я знаю, і ви дайте мені листа. Напишіть листа сьогодні ж, а я завтра буду в місті та й подам його на пошту.

В цей час ми підійшли до альтанки, і він спитав мене, нахилившись до віолончелі:

— Чи не заграти вам ще що-небудь?

— Дуже вдячний вам. Ви втомилися, спочиньте трохи й приготуйте на завтра листа.

І ми розійшлися.

Після вечері (перед сходом сонця), попрощавшись із господарем та господинею, я, не заходячи в табір, пішов у село найняти підводу, щоб помандрувати назад до міста або хоч до поштової станції. Та де там! На все велике село не знайшлося ні коня, ні воза. Нічого сказати, заможні мужики! П'яниці, мабуть, та ледацюги здебільшого, а то як би таки не знайшлося на ціле село хоч одного коня з возом! Дивовижні люди наші мужики! Не налякай його, так нічого й не буде. «Одначе вас, мабуть, аж занадто налякали», — подумав я, дивлячись на голе село.

Що поробиш, пішов я в корчму до жиди та в нього й найняв (звісно, за жидівську ціну) шкапу на п'ять верстов до якоїсь ферми. А там, запевняв мене жид, хоч і четвертю можна найняти до самих Прилук.

З допомогою послужливого Тараса Федоровича (віолончеліста) ми склали сяк-так свою мізерію й виїхали з села на прилуцький шлях.

— Скажіть мені, що це воно за ферма, до якої він тепер нас везе? — спитав я свого напівсонного ментора.

— Ферма? Це хутір Антона Адамовича. Пречудові люди, себто він і Мар'яна Якимівна! Пречудові люди! Заїдьмо, неодмінно заїдьмо! Я вже їх давно не бачив.

— Ну, що ж, заїдемо. Мені вже тепер однаково тинятися, поки не виберусь на поштовий шлях.

— Не пожалкуєте. Антон Адамович прецікава людина. Він, бачите, почав і закінчив свою службу у флоті лікарем. Мандрував разів зо два кругом світу, кинув службу. Одержує собі повну пенсію. А тепер займає ще приватно посаду домашнього лікаря в нашого амфітріона, а він йому ще, на додачу, й хутір подарував з усіма угіддями. Чого ж іще? Живи та бога хвали!

— І давно він уже тут живе?

— Та, мабуть, більше як десять літ.

— Що вони, люди сімейні?

— Ні, тільки вдвох. Правда, під їхнім безпосереднім наглядом виховуються дві доньки дідича, дуже милі діти, і вони ото, можна сказати, і замінюють їм рідних дітей. Одній, мабуть, буде вже літ із шість, а друга на рік менша.

— Чому ж їх не видно було на балу? Вони ж, мабуть, уже качучу* танцюють. А це, ви знаєте, яка прикраса балу!

— Ні, я думаю, що вони качучі ще не танцюють. І, знаєте, мати хоче їх виховати в цілковитій самотині і потім випустити в світ зовсім невинних, як двох пташенят з-під крильця. Знаєте, мені ця ідея надзвичайно подобається. Морально-філософська і, можна сказати, поетична ідея. Як ви гадаєте?

— Справді, поетична ідея, та ніяк не більше. Одначе я й не думав, щоб у Софії Самійлівни були діти. Вона ж така свіжа.

— І прекрасна, додайте!

— Справді, прекрасна.

В цей час зустрілись ми з мужиком, який, знявши свого бриля, вклонився нам. І коли вже ми проїхали повз нього, він все ще стояв з непокритою головою, дивився на наш повіз і, мабуть, думав: «Чорт його знає, що воно таке, — чи воно пани? Чи воно жиди?» Пани, та ще й такі, що вертаються з балу.

Звичайно, ви знаєте лубочну картинку, що зображує, як жиди на шабаш поспішають. Багато було спільного між цією картинкою й нашим повозом, та, либонь, і його паса-

* Качуча — іспанський народний танець.

жирами. Як же було мужикові не спинитися та не полюбуватися таким величним поїздом? А треба вам сказати, що курява не приховувала нашої пишноти, бо ми посувалися ходюю, і тільки наші особи стирчали з глибокої жидівської брички, а сам хазяїн ішов пішки, поганяючи свою худу шкапу.

Кілька разів до мене долітали якісь жидівські слова, що їх, зітхаючи, промовляв наш візник. І так часто він повторював ту саму фразу, що я мимохіть запам'ятав її. І просив його перекласти її мені, та він не скоро згодився, запевняючи мене, що то були негарні слова. «Такі погані, — додав він, — що про них і думати негарно, а не те, щоб їх ще вимовляти». Коли ж я пообіцяв йому гривню міді на горілку, то він, подивившись на мене недовірливо, сказав:

— Уні хушавке мес. По-вашому це буде означати, що жива людина без грошей — все одно що й мертва.

От ми й їдемо собі помаленьку пляшком поміж чудовою зеленню, освітленою вранішнім сонцем. Роса вже трохи підсохла, і коники починали в зеленому житі свій шепіт. Такий тихий, такий мелодійний шепіт, що коли б мене не вкусила муха за носа, то я неодмінно б заснув. Зігнавши прокляту муху, я мимохіть глянув уперед. Боже мій, та відкіля ж усе це взялося. Уявіть собі: з зеленої рівної поверхні, можна сказати, перед самим носом, виринули верхівки тополь, потім показалися зелені маківки верб. Потім цілий ліс розстелився поїд горою, а за ним на всю долину розгорнулося, мов біла скатертина, тихе світле озеро.

Прекрасна, радісна для душі картина!

Я розбуркав свого товариша й показав йому рукою на чудовий пейзаж.

— Це ферма Антона Адамовича. Ми тут устанемо й їдемо через гай пішки, а він нехай спиниться коло млина під горою.

Напутивши жида, ми пішли до гаю, та в гай не так легко потрапити, як гадали, бо він був окопаний таки широченьким ровом, а протилежний бік рову був захищений живоплотом, себто обсаджений агрусом.

Взявшись з приятелем поїд руки (чого я, між іншим, терпіти не можу), ми пішли уздовж живоплоту, обсадженого високими розкішними тополями. Із-за тополь де-де просвічував молодий березнячок або темнів стрункий молодий дубняк. То несподівано стрункий ряд тополь перетинав старий дуб, що розсівся над самим ровом і простягав своє мальовниче гілля далеко за рів, аж на шлях.

Проїшовши доброї півверстви, ми дійшли до рогу живоплоту й повернули ліворуч на стежку, що вела з гори

рівнобіжно з ровом. На цьому повороті нам відкрилося в усій своїй красі тихе світле озеро, облямоване густим зеленим очеретом та розложистими величезними вербами. Коли ми підійшли до озера, мені захотілося пірнути разів зо два в його прозору воду. Та провідник мій досить слушно зауважив мені, що така поведінка була б непристойною, тим паче, що в цей час ми підійшли до воріт парку, отієних старими вербами. Ми легко одчинили ворота і ввійшли в парк. Довга тіниста доріжка вела до будинку, що здалеку білів крізь гілля. Не доходячи до будинку, ми побачили збоку, недалеко від доріжки, між деревами людську постать у білій полотняній блузі, в солом'яному простому брилі та з цигарою в зубах.

— Антонові Адамовичу маємо честь кланятися! — закричав мій провідник.

Постать у блузі трохи підняла бриля і, вийнявши цигару з рота, мовила:

— Гостинно просимо!

Ми підійшли одне до одного ближче. Це був сам господар парку чи ферми. Свіжий, кремезний дід з щиро німецьким обличчям. Мій меткий провідник одрекомендував мене з усіма епітетами, а Антон Адамович з добродушною усмішкою простяг мені руку й промовив:

— Дуже радий.

Я з свого боку промовив теж якусь лаконічну ввічливість, і ми вийшли знову на доріжку. Не встигли ми зробити кілька ступнів, як до нас вибігли з-за куца квітучої запашної черемхи дві біляві гарнесенькі дівчинки літ п'яти чи шести й кинулися до Антона Адамовича, кричачи:

— А що, злякали! Злякали!

Антон Адамович мовчки показав їм рукою на нас, і дівчатка покинули його й сховалися за куц черемхи.

Тим часом ми вийшли на зелений лужок, що прилягав з одного боку до озера, а з другого до ганку чистенького біленького будиночка, що був кругом обсаджений кущами бузку.

Пречудове враження справила на мене ця тиха граціозна картина.

Слідом за нами вибігли на лужок дівчатка, а з будинку на ганок вийшла молода прегарна собою жінка, з книжкою та парасолькою в руці, й пішла до дітей. Це була, як я потім довідався, гувернантка-француженка.

Ми зійшли на ганок, і господар запропонував нам одпочити в холодку, а сам пішов у будинок.

На дозвіллі я любувався дітьми, що бавилися на зеленому лужку, і, правду мовити, стрункою, величавою постат-

тю прегарної гувернантки, й так залюбувався, що й не помітив, як до нас вийшла на ганок сама господиня.

Уклонившись, я попросив вибачення за свою неувважність.

— Нічого, нічого, любуйтеся. У нас, слава богу, є чим полюбуватись.— І вона, лукаво всміхнувшись, звернулася до мого товариша. Той почав був рекомендувати мене, та вона сказала йому нецеремонно:

— Не турбуйтеся, мені вже Антон Адамович рекомендував. А ви краще розкажіть, як ви повеселилися на балу.

І приятель мій пустився описувати їй бал, а я тим часом став роздивлятися на нецеремонну господиню.

Це була принаймні тридцятип'ятилітня, дуже добре збережена чорнявка, з великими виразистими карими очима, з досить свіжим, як на її літа, рум'янцем на повних щоках, з кирпатеньким носом, з прегарними білими добірними зубами та ледве одвислим підборіддям. А загалом, вона була справжнім типом українки, навіть голос її, і особливо вимова, нагадували мені мою землячку, яку-небудь чиновницю середньої руки або високої руки протопопшу, незважаючи на те, що вона була одягнена, як справдешня пані.

— Та годі вам з вашим балом! — проказала вона скромовкою. Спинившись у дверях, вона заокотіла: — Прошу покірно в покої. Ви хоч і з балу сьогодні, та, мабуть, ще не пили чаю. Правду кажучи, і ми оце тільки що повставали.

Я пішов слідом за господинею, а товариш мій, як чоловік знайомий з місцевістю, пішов шукати жида та розпорядитися щодо приміщення.

В першій кімнаті, досить просторій, зустрів нас Антон Адамович, уже не в полотняній блузі, а в сірому пальті з літнього трико, і просив мене сідати без церемонії.

— А ви, Мар'яно Якимівно, пошліть свою Ярину просити до сніданку Адольфіну Францівну з дітьми.

На поклик Мар'яни Якимівни явилася покоївка, скромна та гарненька, в сільському вбранні, і, доставши наказ од Мар'яни Якимівни чистою українською мовою, вийшла з кімнати.

За кілька хвилин увійшла в кімнату гувернантка з двома дівчатками, а за нею й мій товариш. І всі ми посідали кругом столу, увінчаного здоровенним самоваром.

Коли б я не знав, чиї це були діти, то подумав би, що Мар'яна Якимівна була їм рідна мати,— так любо, так поматеринському любо вона доглядала їх. І, на велике мое диво, вона, звертаючись до гувернантки, розмовляла з нею по-французькому. «От тобі й чиновниця середньої руки!

От тобі й протопопша вищої руки!» — подумав я. Мар'яна Якимівна просто зачарувала мене, і коли б вона зверталася до своєї Ярини (здається, єдиної служниці) хоч би й на великоруському діалекті, то я подумав би, що маю щастя бачити перед собою принаймні графиню або хоч просто даму вищого лету.

Така сила упередження проти своєї рідної мови.

За чаєм я довідався про ймення двох дівчаток. Одну, здається старшу (обидві були однакові на зріст), звали Лізою, а другу Наталею. І такі вони були схожі одна на одну, що коли б їх пересадовити з місця на місце, то й не знав би, котра з них Ліза, а котра Наталя. А обидві вони були надзвичайно схожі на свою любу матусю.

Господина, між іншим, звернулася до мене і спитала, чи сподобався мені концерт у Дігтярях.

— Вже ж, певно, там не обійшлося без концерту? — дала вона.

Я potwierдив це.

— А який віолончеліст? Правда ж, чудовий?

— Пречудовий! — одповів я.

— Це наш великий приятель, і, крім того, що він артист пречудовий, треба знати, що він і людина найніжнішого, найблагороднішого серця. Та що маєш робити? — дала вона, зітхнувши.

— Ліза й Наталя плачуть, як не бачать його два дні підряд. А про Адольфіну Францівну нема що й казати, — сказала вона жартома й поцілувала гувернантку в почервоп'ялу щоку, що аж зайнялася. З цього я помітив, що вона розуміє по-московському.

Мені було надзвичайно приємно чути таку думку про людину, яку я полюбив з першого разу, як щось близьке моему серцю.

Після чаю Антон Адамович звернувся до нас і попрощив у свою хату.

— Я до них тільки в гості заходжу, а хата моя там, у саду. — І він узявся за свій бриль. Ми наслідували його приклад.

Біла, вкрита соломкою хата, до якої нас привів Антон Адамович, стояла між фруктовими деревами і правила за кабінет Антону Адамовичу і разом за сторожку. Чисто німецька штука!

Хата Антона Адамовича, як взагалі українські хати, була перегороджена сіннями на дві половини: властиво на хату з кімнатою і на комору. В коморі, освітленій одним вікном, містилася в нього аптека й бібліотека. В сіннях — лабораторія; це можна було бачити по тому, що на широкому

камінні стояв алембик*, реторти й скляні та череп'яні слоїки. Стіни світлиці, чи кабінету, були прикрашені луками, стрілами, томагавками** та іншим знаряддям дикунів, а це свідчило про кругосвітню мандрівку Антона Адамовича.

Попід стінами стояли дві кушетки, а між ними, коло стіни, простий дубовий стіл і на ньому електрична машина.

— Чи не буде ваша ласка спочити з дороги, а я тим часом навідаюся в Дігтярі: я ж їхній домашній лікар. До побачення.

І він покинув нас у своєму кабінеті цілковитими господарями.

— Не думав я, вирушаючи на бал, що потраплю в кабінет ученого мандрівника, а до того ж мандрівника скромного, — подумав я вголос, як ми zostалися самі.

— Та це що! — сказав мені товариш. — Ви загляньте в кімнату, — от де рідкісні речі.

І справді, рідкісні. Уздовж усієї кімнати, під стіною, широкий дубовий стіл, заставлений найрозмаїтішими і цю-найкращими черепашками тропічних морів. А посередині столу, якраз проти вікна, плоска скринька з аршином завдовжки і завширшки із скляним віком, в якій зберігалися нумізматики*** рідкощі Антона Адамовича.

Поміж усякої форми й величини монетами я побачив австрійський талер XVII віку, з глибоко вдавненим тавром, що зображало московський герб.

— Правда ж, цікава монета або, краще сказати, цікаве тавро? — сказав мені товариш, показуючи на талер.

— Але що воно означає, це тавро? — спитав я його.

— А от, бачите, коли 1654 чи 5-го року ходив наказний гетьман Іван Золотаренко²³ з українськими полками добувати Смоленськ московському цареві, так наші козаки чомусь не схотіли брати жалування московською монетою; от їм і видали австрійськими талерами, поклавши московське тавро на кожний талер.

Надивившись на рідкощі Антона Адамовича, я вийшов у сад, оставивши свого товариша помріяти на самоті, себто трошечки прикурнути.

Я обійшов увесь сад або, краще сказати, парк і не міг досхочу налюбуватися красою дерев, чистотою доріжок і взагалі щиро німецькою охайністю, в якій все це утриму-

* Алембик — скляний перегінний куб невеликого розміру.

** Томагавк — первісна зброя індіанців Північної Америки на зразок сокири.

*** Нумізматики — старовинні монети. Нумізматика — наука про монети.

ється. Приміром, у кого, окрім німця, ви побачите, щоб поміж фруктовими деревами були посаджені кавуни, дині й навіть кукурудза? В Німеччині це зрозуміло, але в нас цього просто збагнути несила.

Із саду я вийшов на греблю, обсажену вербами, полюбувався чистеньким, чепурненьким млином на одно гуркітливе колесо і, перейшовши через греблю, опинився в селі. У ньому всього-на-всього, може, хат двадцять. Та що то за краса! Що не хата, то й картина.

«От,— подумав я,— і не велике село, а веселе». Спробував я спитати стрічного мужика, чи можна буде найняти в них коней до Прилук.

— Можна, чому не можна,— хоч пару, хоч дві пари, так можна!

— Добре, так я зайду опісля, поторгуюсь.

— Добре, поторгуйтесь.

За селом я побачив панську клуню, обставлену скиртами всякого збіжжя. Підходячи до току, я зустрів токового, і він показав мені підлеглий йому тік. Я, як не агроном, дивився на все поверхово й розпитував теж поверхово. Та з усього, що бачив і чув, зробив висновок: й заповзятим агрономам не вадило б повчитися дечого в Антона Адамовича або хоч у його токового.

Спитав я його й про гуральню, чому, мовляв, Антон Адамович, маючи стільки хліба, не збудує собі хоч невеличку гуральню, і токовий одповів:

— Бог їх святий знає. Я й сам їм казав, щоб збудувати хоч невеличку. «Навіщо,— каже,— щоб п'яниць голих нускати по світу? Не треба!» Вони в нас такі чудні, і боже борони, як вони тої проклятої горілки не люблять.

— Справді, чудний чоловік. Ну, а мужики питущі у вашому селі є?

— Ні одного.

— Дуже добре! Куди ж ви збуваєте свій хліб?

— А куди збуваємо? Нікуди ж більш, як не в Дігтярі. Бачите, пани там бенкетують, а мужики голодують. Та ще мало того: в селі, окрім корчми, що не вулиця, то й шинок, а в кожному шинку, для примани людей, катеринка грає. От мужик убогий і пропиває останню нитку під німецьку музику. Сказано — мужик дурень.

«Зате пани примудрилися! О філантропіє!» — подумав я й попрощався з токовим.

Підходячи до греблі, я мимохіть спинився полюбуватися старими вербами, що попускали своє довге зелене гілля в світлу, прозору воду. А з-за цього розкішного гілля, з протилежного боку ставу, виглядає з темної зелені білень-

кий, усміхнений будиночок Антона Адамовича, і як красуня любить свою вродою перед дзеркалом, так він любиться собою в прозорому тихому озері.

«Благодать!» — подумав я і пішов через греблю до кокетливого будиночка.

Тим часом Антон Адамович вернувся од своїх пацієнтів і, на велику мою радість, привіз з собою милого мого віртуоза, та ще й з віолончеллю. Ми зустрілися з ним при вході в сад і дружньо привіталися, як дуже давні знайомі.

До нас підійшла Мар'яна Якимівна, без церемоній взяла мене за руку й сказала:

— Ви, напевно, дуже благородна людина, якщо полюбили нашого милого Тараса Федоровича. Од щирого серця дякую вам.

Я мовчки поцілував її руку. В цей час підходив до нас Антон Адамович.

— Поглянь, поглянь, що наш гість робить! — сказала вона, звертаючись до чоловіка.

— Нічого, нічого,— казав Антон Адамович, усміхаючись.— А чи не краще буде, якщо ми підемо та покуртизанимо з борщем? Як ви гадаєте, Мар'яно Якимівно?

— А то й справді краще. Прошу ласкаво, панове! — сказала вона, звертаючись до нас, і ми пішли обідати.

Чи багато з вас, панове, є таких, які, маючи хоч одну кріпацьку душу, посадовлять поруч себе кріпака, хоч би цей кріпак був найбільшим генієм у світі?

Ручуся, що ні одного не знайдеться, окрім істинно благородного Антона Адамовича.

Тарас Федорович сидів між пустунками Лізою та Наталею, і вони йому, бідному, покою не давали під час обіду. Чудова, благородна рівність! От як би треба людям жити поміж собою. Та що ж ти вдієш? Не можна. Між іншим, я почув кілька французьких фраз, промовлених Тарасом Федоровичем — до гувернантки. Цим остаточно полонив мене мій милий віртуоз.

По обіді ми, себто чоловіки, пішли до Антона Адамовича в хату покурити. А через те що я не курю і віртуоз мій, як виявилось, теж, так ми пішли собі гуляти по саду, аж поки не вийшли на невеличкий видолинок, на якому стояв невисокий стіжок свіжого сіна. Не встояв я проти такої могутньої спокуси. Скинувши галстук та сертук, приліг на запашне сіно. І за мною, звичайно, і товариш мій теж. А щоб дрімота не здолала, я почав здалека мову про двох дівчаток, що жили, так би мовити, на хлібах у шановного Антона Адамовича.

— Які милі, прекрасні діти! — сказав я

— І додайте, щасливі діти. Я не знаю, що б з них було,— провадив він далі,— якби не було коло нашого розкішного села цієї ферми і цих добрих, благородних людей!

— А й справді, розкажіть мені, що це за оригінальна мати, яка так виховує своїх дітей. Мені здається, що в таких літах дітям ніхто не може замінити матір.

— Мар'яна Якимівна їм цілком її замінила. Ось що: Софія Самійлівна, їх мати з наймення, великосвітська дама. А головне — красуня. Красуня, яка соромиться, коли її хто спитає про здоров'я її дітей. Для неї це те саме, що сказати: «Як ви, Софіє Самійлівно, споганіли». До того ж вона, як дама світська, після кожного балу (а їх у нас на рік буває три, а року високосного й чотири) повинна оддавати візити своїм гостям, а гостей, ви самі бачили, скільки наїхало. А 17 вересня так удвічі більше наїде, незважаючи ні на яку погоду, бо тоді вона сама буває іменинницею. Поки оддасть візити, дивиться — другий бал готується, там третій. Так і рік минає. А там, коли вибереться час, треба і в Петербург поїхати. «А то,— каже,— між цими хохлами геть зачерствієш». Огож, самі поміркують, чи до дітей їй за такого життя. І, по-моєму, вона нічого кращого й придумати не могла, як оддати їх на руки Мар'яні Якимівні.

— Я з вами згоден, що вона розумно вчинила; та чи добре, це інше питання.

— Звичайно, тут серце матері сховане під себелюбством світської красуні. Однак я чув, вона недавно якось про них згадувала. Років через два вона хоче випроводити їх у Смольний інститут. «У Полтавському,— каже,— вони хохлячками постають».

— І то правда. Як же вона не побоялася оддати їх Мар'яні Якимівні? Чи, може, вона думала, що їх убезпечить французька гувернантка та німкеня-покоївка?

— Та де там! Німецька покоївка сама скоро стане хохлячкою, а про гувернантку нема що й казати. Послухайте, що я вам розкажу. Адольфіні Францівні спало на думку навчитися говорити по-російському. От Мар'яна Якимівна і давай її вчити, та замість того, щоб вчити її російської мови, навчила її української. Софія Самійлівна через це замалим не посварилася з Мар'яною Якимівною. І знаєте що це: вона чудово співає деякі наші пісні. Попросімо її, щоб вона нам хоч одну проспівала.

— Неодмінно.

— Ось вони! Ось вони! — почули ми недалеко дитячі голоси. І ледве ми встигли понадівати сертуки, як підбігли до нас Ліза й Наталя і, вхопившись за поли сертука Тараса Федоровича, потягли його в сад, примовляючи:

— Ходімо! ходімо! Вас мама просять грати.

Пройшовши кілька ступнів за «арештантом», я побачив Адольфіну Францівну, що прихилилася до дерева, і, підійшовши до неї, сказав їй якусь люб'язність по-українському. На це вона, зробивши милу гримасу, зовсім невимушено одповіла мені: «Спасибі». Ми пішли слідом за дітьми, розмовляючи, як близькі знайомі. Між іншим, на доказ свого знання української мови, гувернантка прочитала мені два рядки з вірша:

Катерино, серце моє,
Лишенько з тобою.

І з таким милим виразом прочитала вона ці рядки, що якби я не знав, що вона французька, то, не вагаючись, сказав би, що вона моя справжнісінька землячка.

Люб'язно розмовляючи з mademoiselle Адольфіною по-хохлацькому на французький лад, ми трохи одстали од дітей та арештованого артиста. І коли підійшли до будинку, то наш артист на ганку грав уже на скрипці українську пісню до танцю, а перед ганком Ліза й Наталя з піднесеними рученятами, ніби приляскуючи, танцювали, примовляючи:

Гоп-чук, гречаники,
Гоп-чук, печені.

Антон Адамович, сидячи на ганку, добродушно усміхався, а Мар'яна Якимівна брала по черзі дітей на руки й цілувала з найщирішою материнською ніжністю. Остеронь стояла німкеня-покоївка і, зворушена жвавим мотивом пісні, приляскувала в такт пальцями.

Самі тільки простодушні щасливці можуть згрупуватися в таку картину.

В саду, окрім хати Антона Адамовича, була ще невеличка хатка з повіткою і замість призьб кругом стояли гратчасті дерев'яні лави, а перед хаткою — стара липа, круг якої теж була лавка, тільки не дерев'яна, а з дерну. Хатка ця була майстернею, чи пак робітнею, Мар'яни Якимівни. Тут сушила вона фрукти, варила варення й готувала всякі чудові настоїнки та наливки. А під липою Мар'яна Якимівна одпочивала по трудах.

В цю хатку на ціле літо виносили фортепіано, бо Мар'яна Якимівна, незважаючи на свої прозаїчні літа і дбання про питва та їства, зосталася в душі артисткою й любила в години дозвілля забувати своє прозаїчне існування й линути в світ гармонії, в небесні сфери божественної фантазії.

Часто й довго сидячи під липою, слухав і добрий Антон Адамович, курячи свою цигару, слухав — і холодні прак-

тичні думи танули, мов сніг перед лицем весіннього сонця. Німецька фантазія оживала, цигара гасла в роті, і старий молодів.

Ось у цю заповітню хатку Мар'яна Якимівна просила своїх гостей чай пити.

Після чаю в хатці засвітили свічки. М-ле Адольфіна без усяких просьб і вмовлянь, як то звичайно буває з порядними панами, сіла за фортепіано, а Тарас Федорович озброївся віолончеллю. І після кількох акордів тихо, зграйно, неначе з неба, залунала одна з божественних сонат божественного Бетговена.

Ми всі zostалися під липою і під час сонати сиділи, затайвши дух; навіть жваві діти — і ті попритулювалися до Мар'яни Якимівни, принашкли і тільки, усміхаючись, поглядали одне на одного.

За сонатою Бетговена заграли з такою ж майстерністю й почуттям дві сонати Моцарта і потім деякі місця з знаменитого «Реквієму»²⁴. Під кінець, зовсім несподівано:

Ходить гарбуз по горόδуну...

Діти застрибали коло Мар'яни Якимівни, а Антон Адамович пішов у хатку закурити цигару.

Тарас Федорович витинав такі варіації на цей напіввеселий, напівжурний мотив, що діти знову мовчки притулилися до колін Мар'яни Якимівни, а в Антона Адамовича знову погасла цигара.

Чи багато хто з людей, що живуть у блиску й розкоші, проводять свої довгі вечори так нецеремонливо-просто і так піднесено-витончено, як ми, прості, майже убогі люди, провели цей незабутній вечір? Я гадаю, що не багато хто. І виходить, що справді прекрасному й піднесено-духовному не треба позолочених і навіть золотих ремісничьких прикрас.

Скінчивши варіації, артисти наші вийшли з хати й звернулися до Мар'яни Якимівни з проханням, щоб і вона заграла їм що-небудь. Вона одмовлялася. Ми й собі пристали до них — та нічогосінько не допомогло. «Завтра, — каже, — я вам заграю, а то сьогодні це буде як після меду хрін. Ходімо краще гуляти. Он дивіться, вже й місяць із-за дерев виглядає». І з цими словами вона ввійшла в хатку, погасила свічки, причинила й замкнула двері, і всі ми, весело балакаючи, пішли любитися, як повний місяць виглядає з-за млина та з-за старої верби й відбивається в темній прозорій воді.

Я зовсім був зачарований і декорацією, і цими добрими, простими людьми.

Довго ми ще гуляли по саду вдвох із Тарасом Федоровичем, — він мене просто причарував до себе.

Він (як то звичайно буває з довірливими добряками) розповів мені історію свого сумного дитинства без ніякого з мого боку домагання (як це теж звичайно буває з письменницькою братією). Розповів мені тому, що я слухав його уважно або, краще сказати, співчутливо.

— Батька, — казав він, — я не пам'ятаю, і мати моя мені ніколи про нього нічого не говорила. Хати в нас своєї теж не було, і ми, як у нас кажуть, жили в сусідах, себто переходили від одного мужика до другого, аж поки я не почав ходити. Тоді вона, ставши вже вільнішою, хотіла була найнятися до кого-небудь на рік, та її ніхто не хотів наймати, не знаю чому: може, через мене або тому, що вона була така худа й бліда. Тільки обійшовши марно все село, найнялася нарешті до жида в корчму. Не можу вам сказати, скільки саме літ вона служила в жида, тільки знаю, що я вже був чималим хлопчиком, коли вона вмерла, — а вмерла вона, скільки я пригадую, од сухот. І, як тепер пам'ятаю, за кілька днів перед смертю прийшла вона в свою комірчину, або, краще сказати, стійло в стодолі, алягла і вже більше із стійла не виходила. За кілька хвилин перед її смертю я привіс їй води в кухлі. Та вона вже пити не могла і говорити теж, а тільки поманила до себе рукою і, коли я нахилився до неї, ледве-ледве приторкнулася рукою до моєї голови, поцілувала мене, і дві сльози викотилися з її згасаючих очей. Вона тихо зітхнула і вмерла.

Соцький поховав її за того карбованця, що їй не доплатив жид. А я тинявся по селу, аж поки не пристав до гурту старців. Між старцями був сліпий кобзар; йому й пораяли мене як хлопця скромного. Він і взяв мене замість свого попереднього повожатого.

І, знаєте, мені сподобалося моє нове становище, бо я мав хоч абиякий, а все-таки притулок. А ще більше подобався мені сліпець, якого я водив. Він був ще молодий чоловік і, пам'ятаю, надзвичайно сухорлявий і з довгими пальцями. А найпаче мені подобалося, коли він сам для себе, поволі перебираючи струни кобзи, тихенько наспівував:

На морі синьому, на камені білому
Ясний сокіл квилить-проквиліє...²⁵

Щось незвичайне вбачала моя дитяча уява в звуках і словах цієї сумної пісні.

Отакий же, як і тепер, був у Дігтярях бал, з тою тільки одмінюю, що тоді й для старців обід варили, а тепер уже не варять. От і ми з юрбою старців прийшли на обід. Сиди-

мо ми собі під деревом, і, ждучи обіду, настроїв кобзу та й заграє мій кобзар. Нас люди так і обступили. От він грає, а я дивлюся круг себе і бачу, до нас ідуть пани і з ними панночки. Юрба, звичайно, розступилася перед панами, і сама Софія Самійлівна підійшла до мене і, поплескавши мене по щоді, промовила: «Який гарненький! — І, звертаючись до панів, сказала: — Я його неодмінно візьму до себе за пажа».

Так воно й сталося. Другого дня я вже належав до чималого гурту двірської челяді. Та через те, що я, не знаю чому, виявився нездатним до обов'язків пажа, то мене почали навчати співу, і тут я показав успіхи. А потім почали навчати й гри — спершу на скрипці, а потім і на віолончелі. От вам моя проста історія, — додав він і замовк.

— Сумна, правду сказати, історія!

— Що ж діяти — минуле мов справді сумне, але теперішнє таке безнадійне, таке безрадісне, що коли б не ці благородні люди, то я не знав би, що з собою й робити.

— Не зневірюйтесь, друже мій, любіть своє прекрасне мистецтво, і господь заспокоїть вашу стражденну душу і пошле вашому терпінню щасливий кінець.

— Не знаю, чи застане мій лист Михайла Івановича в Петербурзі.

— О, напевне, він нікуди не виїхав, про це було б відомо.

— Та й чи можна сподіватися, щоб мій лист чимось допоміг?

— Без усякого сумніву. Я дуже добре знайомий з Михайлом Івановичем. Це найдобріша, найблагородніша людина, одне слово, це найдобродушніший артист. Ще ось що. Я завтра розлучуся з вами надовго, а може, й назавжди, та ви, і ці добрі люди, і ці години, проведені вкупі з вами, такі дорогі моєму серцю, що для мене були б найбільшим подарунком ваші хоч коротенькі листи. Прошу вас, пишіть мені хоч зрідка. А про наслідки вашого листа до Михайла Івановича ви неодмінно сповістіть мене. Завтра я дам вам свою адресу.

І він пообіцяв мені вести щоденник і посылати його щомісяця мені замість листів.

— Мені так приємно, — казав він, — вам у всьому одкриватися, і ви з такою увагою слухаєте мене, що я й тоді уявлятиму, ніби розповідаю вам особисто про мої враження.

В хаті Антона Адамовича ще світилося, як ми підійшли до неї, але руху вже не було ніякого. Віргілій мій так завзято хропів, що аж за хатою було чути. Незабаром і ми почали йому вторувати.

Другого дня вранці я пішов був на хутір найняти підводу, щоб переїхати з товаришем у Прилуки, та Антон Адамович догнав мене вже на греблі й завернув додому, кажучи: «Порядні люди так не роблять. А Мар'яна Якимівна й чути не хоче, щоб ви раніше як за три дні покинули нашу ферму. Діти — і ті навіть заплакали, почувши про такий ваш неделікатний вчинок».

Од Мар'яни Якимівни я вислухав ще переконливішу річ.

— І не думайте, — казала вона, — і не помишляйте. Скільки на світі живу, так ще не бачила, щоб порядні люди другого ж дня з гостей їхали, та ще й на мужицьких конях. Цього не тільки що в нас, — а мабуть, і в німців не водиться. Чи так, Антоне Адамовичу? Ти ж німець. Га?

— Такий я німець, як ти німкень, — промовив Антон Адамович і засміявся.

— От і Тарас Федорович зостанеться у нас, — казала далі Мар'яна Якимівна. — Йому тепер, після балу, зовсім нема чого робити. А Адольфіна Францівна обіцяє нам співати сьогодні українських пісень. Діти ж обіцяють вам танцювати хоч цілий день гречаники.

— І метелицю, матусю, — промовили разом обидві дівчинки.

Опіратися було несила, і я здався. Віргілій мій заговорив був про службу, про обов'язки, про попечителя.

— Вже хоч би ви мовчали, а то розносилися з своїм попечителем. Йй-богу, правда! А ще давній знайомий. Ходімо краще в мою хату чай пити, а то з вами не добалакаєшся.

Переглянулися ми з Віргілієм та й пішли мовчки за Мар'яною Якимівною.

Прогостювали ми ще два дні в цих добрих людей, і за цей час удалося мені зробити олівцем кілька краєвидів щасливої ферми і майже самими рисами все наше товариство, а на першому плані — Наталю й Лізу, що танцюють гречаники. Все це ледве-ледве накидане. Та ось уже минає двадцятий рік, як любувався я цією живою картиною. А, дивлячись на цей ескіз, неначе знову люблюся нею і навіть чую, як грає скрипка і приляскує пальцями німецька поковка.

Мені здається, ніякий геніальний опис осіб і місцевості не може так оживити давнього минулого, як кілька ліній, вдало проведених олівцем. Принаймні на мене це так впливає.

На четвертий день нашого перебування на благодатній фермі, години о десятій ранку, гостинні й щасливі жителі ферми з усім своїм домом випроводили нас, як найближчих своїх друзів. Навіть Наталю й Лізу взяли з собою. І випроводили не тільки через греблю, навіть через село, аж до самої клуні. Тут ми сіли в спокійну нетичанку Анто́на Адамовича, запряжену парою добрих коней, та й покотили по гладенькому звивистому шляшку.

Довго стояли друзі наші на одному місці й махали нам хусточками, а одна з дівчаток, щоб краще видно було її хусточку, вискочила на плечі Анто́нові Адамовичу й дуже старанно махала своєю хустиною. Нетичанка покотила швидше й швидше, і купка наших друзів стала ледве помітна на обрії. Ще чверть верстви, маленька улоговинка — і друзі звикли за обрієм. Я ще раз глянув назад, як виїхали на пагорок, та ба, окрім клуні й скирти, на обрії нічого не було видно.

Мені стало сумно, так сумно, неначе я розлучався з своїми рідними на довгий, на невизначений час. Воно так і сталося.

Цілу дорогу приятель мій мовчав, і я був дуже радий цьому, бо не почував у собі здатності провадити і найпустішу розмову. Незабаром на обрії показалися нам Прилуки, а трохи ближче, із-за темного лісу, виглядали криті білою бляхою бані соборної церкви Густинського монастиря.

Коли ми проїжджали повз цей замок-монастир, що його саме оновлювали, мене надзвичайно непріємно вразила нова, ще не отинькована чотирикутна башта з плоскою покрівлею, немов каланча.

— Що це воно за потвора стирчить? — спитав я свого приятеля.

— Це дзвіниця оновленої домашньої настоятельської церкви, що над малою брамою.

— І, мабуть, якийсь умілий костромський мужичок змайстрував таку штуку?

— Ні, вибачайте, не мужичок, а справжній патентований художник!

— Як же він майстерно підробився під візантійський стиль!²⁶

— Будьте ласкаві, не смійтеся з нашого художника. Його кваплять і грошей не дають. А от як поїдете з Прилук у Ніжин, так побачите в селі дідички Н. справжній храм царя Соломона²⁷, цим же художником споруджений. Уже на що наш освічений знавець і покровитель мистецтв, мож-

на сказати, меценат* наших днів, Н., і той подивився та тільки рота роззявив, а про пресвященного нема що й казати!

— Честь і слава вашому художникові!

Тим часом ми в'їхали в місто. А за годину я вже провадився з шановним педагогом, просячи його на користь науки записувати все, що торкається археології і взагалі народної вдачі, як-от: прислів'я, приказки, пісні, перекази й гаєк інше. А особливо просив я його час од часу сповіщати мене про наших добрих друзів на фермі. Він обіцяв усе зробити в міру сил своїх.

І ми розлучились, і розлучилися надовго.

Розлучаючись з моїм проводирем, не думав я тоді, що я з ним надовго-довго розлучаюся. Я тоді думав, що, може, на той рік поїду знову по Україні за дорученням Київської археографічної комісії, буду в Чернігові, а з Чернігова поїду через Ніжин у Прилуки й по дорозі подивлюся на хвалений храм, споруджений коштом дідички Н. і трудами патентованого художника, архітектора Н.; а в Прилуках погостюю день-другий у мого Віргілія, і, коли можна буде, провідаємо, як і раніше, високодостойного Анто́на Адамовича й Мар'яну Якимівну та полюбуємося їхньою прекрасною фермою.

Так я тоді думав. А воно не так склалося, як гадалося. Вийшло те, що я цілих двадцять літ (з дня виїзду мого з Прилук) не тільки не бачив Києва, Чернігова, Ніжина, Прилук, й мого автомедона**, і ферми, і всього, що я там бачив прекрасного, — я цілих двадцять літ не бачив моєї милої батьківщини, ні навіть слова рідного не чув.

От що іноді з нами доля робить!

Після двадцятилітнього мого мандрування по нечужих краях повертаюся я на Україну і, переїжджаючи через смиренне місто Прилуки, згадав сіренький будиночок на розі брудних вулиць і звелів поштареві спинитися коло того мізерного будиночка. Зліз я з воза, вхожу на подвір'я. Мене зустрічають два хлопчак; я питаю, чи тут живе Іван Максимович С.

— Тут! — відповідають разом обидва хлопці.

— А дома він?

— Ні! Вони в школі.

* Меценат — ім'я римського вельможі, що стало загальним іменем для покровителя мистецтв.

** Автомедон — образ античної міфології — провідник.

— А чи є у вас хто старший за вас?

— Бать мати дома, тільки вони спочивають; ми їх розбудимо.

— Не треба, не будіть. Я потім зайду.

І я поїхав на поштову станцію.

День був чудовий, вже схилялося надвечір, і я, склавши свої речі, себто чемодан і кошик, на ганку станційного будинку, оддав подорожню смотрителєві і просив його не поспішати з кіньми.

Оснувавшись таким от чином, я сів на свою мізерію, себто на чемодан, та й заходився рисувати прекрасно освітлену вечірнім сонцем кам'яну церкву, досить незграбної, одначе оригінальної архітектури, збудовану полковником прилуцьким Ігнатом Галаганом, тим самим, що перший одіішов од Мазепи й перекинувся до царя Петра, за що, по смерті полковника Носа, введений у звання прилуцького полковника і обдарований великими маєтностями в тому ж таки полку.

Поки я рисував сей пам'ятник славетного полковника, сонце повисло над обрієм, і на вулиці показалася юрба школярів. А за юрбою школярів, на деякій відстані, появилася й худенька, похила постать, з парасолькою замість щіпка в руці. То був мій Віргілій, і я мало не побіг йому назустріч.

Довго ми стояли посеред вулиці один проти одного, і нарешті, після довгого пригадування подробиць, він простяг мені руку й сказав: «Антикварій! * Антикварій! Так це ви? А я вас уже зовсім був поховав. Та як же ви перемінилися! Зовсім був не пізнав вас!»

— Спасибі ще, що хоч згадали.

— Та я вас завжди згадував, тільки з виду не пізнав. Прощу ж вас ласкаво одвідати мене в моїй убогій келії.

І ми, розмовляючи, підійшли поволі до воріт проти сіренької, давно знайомої мені хатки.

Коло воріт, як то звичайно буває в маленьких містах, стояла лавка, що вросла в землю. І ми мовчки подивилися на неї й сіли.

— Еге ж, так от ви й помандрували, — сумно промовив Іван Максимович, — і на світ божий подивилися. Либонь, і за границею не раз побували? А я, як заліз у цей темний куток, так і на світ божий не показуюся: сиджу собі, можна сказати, без усякого руху.

І довго ми балакали, згадуючи кожний з нас своє мину-

* Антикварій — в старовину людина, яка вивчала стародавні речі, згодом продавець цих речей, зокрема книг, або збирач, аматор їх.

ле. Між іншим, він розповів мені, що незабаром після нашої розлуки він одружився з благородною й добре вихованою, хоч і вбогою дівчиною. «І думав я з нею вік свій прожити у щасті й любові. Та бог судив мені, щоб я в самотині вік свій вікував». І старий заплакав.

— Братіку! — почувся жіночий голос із-за воріт. — Ідіть у кімнати, час вечеряти, діти хочуть спати.

— Нагодуйте їх, сестричко, і покладіть спати, а ми ще трохи тут посидимо. Сестричко! — додав він. — З нами гість сьогодні вечеряє, то ви б там щось зайве, хоч би й карасика засмажили. Та послали б Теклю, знаєте, про що я, сестричко.

— Пошлю, братіку.

— Еге ж... На третьому році нашого раювання, — говорив він далі спроквола, — вона покинула мене навіки. Правда, я не кругом ще сирота: вона залишила мені свою малу дитину, для якої, можна сказати, я й животію.

Того ж таки року в сестри моєї нагло вмер чоловік і покинув її теж з маленькою сиріткою. От ми й зійшлися з нею в один куток та й ділимо своє горе, як нам бог помагає. Дітей, я гадаю, з божою поміччю, до гімназії... а там...

— Братіку, — почувся знову із-за воріт жіночий голос, — ідіть у кімнати. Надворі роса й холодно, а ви тільки у фраку.

— Зараз! зараз, сестричко! Ходімо в нашу хату, а то й справді кої б нам з вами не простудитися. Адже ж ми з вами не можемо похвалитися молодістю, квітучим здоров'ям. Ходімо.

І ми повставали з лавки й мовчки увійшли в кімнату.

Кімнатка, в якій я двадцять літ тому прожив кілька днів по-бурацькому, була та сама, та не та. Убогість та ж сама, та тільки убогість ця була вмита й прибранна жіночою рукою.

На чистенькій підлозі чистенькі доріжки, на вікнах біленькі занавіски, на підвіконнях бальзаміни й герань у вазонах. Стіл, дощана канапа, табуретки липові ті ж самі, та вигляд мали інший. Що то жіноча рука в домашньому побуті навіть чепурного мужчини!

В побуті цивільних мужчин це ще не так різко впадає в очі, як у військових. Наприклад, зайдіть ви в оселю нежонатого офіцера: хата як хата, але з неї так і несе псиною та тютюнищем. А в жонатого офіцера теж хата, та тільки в цій хаті скриня, на якій у нежонатого спить денщик із собакою, — в жонатого вона застелена килимком і заміняє канапу. На дощаному столику, замість тютюниці та протички для люльки, рябенька ярославська серветочка, дзер-

кальце та яке-небудь жіноче шитво. Одне слово, в родинному житті, навіть при убожестві, є якась свіжа матеріальна привабливість, а про моральну привабливість я вже й не кажу.

З другої кімнати вийшла до нас бабуся в чорній сукні і в білісінькому чепчику, така мила, чистенька бабуся, яких рідко коли доводилося мені зустрічати на своєму віку.

— Рекомендую вам: моя сестричка, Марія Максимівна. Я вклонився.

— А вони, сестричко, мій давній добрий знайомий N. N. Я знову вклонився, а вона промовила:

— Прошу сідати.

Я сів. А Іван Максимович заглянув у другу кімнату і, звертаючись до мене, сказав:

— Яка ж у мене добра, розумна, догадлива сестричка. Уявіть собі, мені й на думку не спало почастувати вас з дороги чаєм, а це ж як приємно. Я живу в неї просто як у бога за дверима. Ну попошуйте ж нас, моя дорога, моя безцінна господине. А діти вже полягали спати, сестричко?

— Вже полягали, братику,— одповіла бабуся, ставлячи на стіл чашки з чаєм.

— Ну добре, я вам завтра їх покажу. А по якому вже годочку їм пішло тепер, сестричко? Вони в нас, знаєте, одполітки,— додав він, звертаючись до мене.

— Та ось на Петра й Павла мине по дванадцятому.

— Уже по дванадцятому! Боже мій, як швидко летять наші старі літа! — промовив він неначе сам до себе.

— Дванадцять! Дванадцять! Ага!..— майже скрикнув він, ударивши себе долонею по лобі.— Трохи-трохи не забудь! У мене є лист на ваше ім'я, ще до свого весілля одержав. Так і лежить нерозпечатаний. І знаєте од кого?

— Не знаю,— одповів я.

— Од нашого шановного, преблагогородного Тараса Федоровича. Пам'ятаєте віолончеліста на фермі в Антона Адамовича?

— Боже мій, як же не пам'ятати! Я тільки що хотів був спитати вас про нього.

— Все розкажу, дайте час. Є багато зворушливого і навіть повчального в житті цієї достойної людини. В мене навіть записано деякі випадки з його життя. Я, знаєте, сам хотів був на старості літ пуститися в літературу, та як прочитав Марлінського, так у мене й руки опустилися. Який блискучий, який геніальний стиль! Сестричко! Потурбуйтеся вийняти з нижньої шухляди пачку паперів, що мотузочком перев'язані.

Старенька не забарилася внести чималу пачку паперів,

обвинуту мотузочком, яким цукор перев'язують, і, оддаючи їх братові, спитала:

— Ці, братику, папери?

— Ці, сестричко, дякую вам. Ось,— сказав він, звертаючись до мене,— ось скільки перепсовано паперу, а все це література винна.

Розв'язавши папери, він почав їх перегортати. І, спившись на клапті синього паперу, сказав:

— А пам'ятаєте, ви мене тоді просили записувати все, що я почую з галузі поезії та філософії нашого простого народу? Пам'ятаєте?

— Пам'ятаю,— кажу.

— От я й зробив, як ви просили. Тут ви багато премудрості знайдете... Та де ж це той лист? Чи не загубив я його? Ні, ні, ось він. Я посилав його в Київ на ваше ім'я, а мені, знаєте, вернули його. Вас уже в Києві не було.

І він подав мені пожовклий конверт, кажучи:

— А знаєте що? Сьогодні середа. Погостуйте в нас до неділі, а в неділю подамося ми з вами в мандри, пам'ятаєте, як колись, тільки не на бал, а простісінько на ферму. Там ви особисто побачите й автора сього листа. А до неділі я розберу ці клапті та, може, й вам дещо прочитаю.

Я погодився і, хоч братик і сестричка довго упрошували мене зостатися ночувати в них, узяв листа й пішов на поштову станцію.

Чи доводилося вам читати листа, написаного вашим щирим другом і одержаного через п'ятнадцять літ? Хто не читав такого листа, тому я даремно розповідав би та описував би враження, яке справив на мене лист мого високодостойного друга Тараса Федоровича. Враження, яке не можна передати. Враження, яке тільки той зрозуміє, кому доводилося читати такого листа.

Головний ефект такого листа той, що ви неначе тільки що прокинулися й читаєте рядки, тільки вчора написані, а п'ятнадцять літ здадуться вам якимсь невідрачним сном.

Ось що писав мені мій безталанний друг:

«Я був близький до смерті або, краще сказати, до божевілля, коли ми приїхали в Петербург і я довідався, що Михайло Іванович уже другий рік як за границею. Ось причина, з якої мій лист, що ви йому переслали, зостався без наслідків. О! як гірко! Як невимовно гірко вам, коли наші прекрасні, блискучі надії розбиває молот неблаганної долі!

Я обіцяв написати вам зараз же, як тільки дізнаюся про

якийсь результат мого листа до Михайла Івановича. І от уже минає третій рік, як я тільки лиш набрався духу, щоб написати вам про свої так безжально зруйновані надії.

Після балу або, краще сказати, після того концерту, на якому ви мені так щиросердо аплодували і через який я вас так полюбив, мов свого рідного брата,— так ото тижнів через два після того балу у нашої Софії Самійлівни вискочив прищик на лівій щоці. Вона його здригнула. З прищика зробився чиряк. А з чиряка до серпня місяця зробилася рана така, що вона її ледве рукою затуляла. Уявіть собі її становище. Красуня — а не минуло місяця, як на неї й дивитися не можна було. Красуня, завважте, така, що й ім'я матері принесла в жертву заради краси своєї. Не страждав так найбільший музик Бетговен, коли оглух, і не страждав так великий наш Буонаротті²⁸, коли осліп, як вона, бідолашна, страждала.

В половині серпня вирішили їхати в Петербург. В квартет призначили й мене. Радість мою тільки ви можете зрозуміти. Я думав: ось коли прийшов край моїм стражданням. А страждання те тільки починалося. Поїхали ми. У дорозі і сам він занедужав. Та не доїжджаючи до Великих Лук, на станції Сирути, і вмер. Думаю, що це вона загнала його в могилу своїми примхами. І, правду кажучи, нічого в світі не може бути жакливішого, як несподівано спотворена красуня. Гієна, просто гієна!

По приїзді в Петербург, звичайно, було не до гостей і не до квартетів. А лакейський мій обов'язок був невеликий. Поприбираю вранці кімнати — та й гайда на цілий день куди очі світять.

О, краще б я ніколи не бачив світу божого, аніж бачити його, відчувати та не сміти ні відчувати, ні дивитися на нього.

Після того дня, коли я довідався, що Михайло Іванович за границею, я занедужав на пропасницю, а через місяць побачив чи усвідомив, що я в Петровському шпиталі на Петербурзькій стороні.

Мене почали провідувати щосереді та щосуботи товариші мої, лакеї-віртуози.

І во єдину із субот сказали мені, що наша Софія Самійлівна вмерла під ножом якогось знаменитого хірурга і ми посиротіли.

Я погано одужував, так погано, що навіть сам головний лікар Кох, проходячи повз моє ліжко, і не спинявся.

Однак навесні я міг уже прогулюватися по довгому широкому коридору. А в травні місяці мене вже опівдні випускали години на дві і в сад.

Треба вам сказати, що в Петровському шпиталі є й жіночий відділ, на третьому поверсі. І жінок, які одужують, теж випускають опівдні погуляти в сад.

От якось сиджу я на лавці. Аж підходить до мене недужа в тиковому халаті і в білому чепчику або в такому ж ковпаку, як і на мені. Ми просиділи мовчки, поки служитель не загнав нас у палати.

Другого дня погода була гарна, і нас знову опівдні послали гуляти. Походивши трохи, я сів на лавці. Вчорашня дама знову приходить і сідає коло мене. Я якось ненавмисне глянув їй в лице й побачив, що вона була красуня, але така змарніла, така зажурена, що в мене серце заболіло, на неї дивлячись. Я не втерпів і спитав її:

— За чим ви так журитесь?

— За тим, мабуть, за чим і ви: за здоров'ям.

Її відповідь не задовольнила мене, і, трохи помовчавши, я сказав їй:

— Здоров'я ваше відновляється, та за здоров'ям так не журяться, як журитесь ви.

— Еге ж, це правда,— сказала вона й затулила очі рукою.

Служитель знову загнав нас у палати.

Кілька днів підряд ішов дощ. І я нудив світом, не бачачи моєї знайомої незнайомки. Нарешті дощик перестав, і нас знову випустили в сад. Я просто пішов до лавки, і, на моє диво, на лавці вже сиділа моя засмучена знайома. Я їй уклонився, вона мені теж, з ледве помітною, але такою сумною усмішкою, що я мало не заплакав.

— Ви, мабуть, дуже нещасливі? — сказав я їй, сідаючи на лавці.

— А ви щасливі? — спитала вона, глянувши на мене так промовисто, що я аж затремтів, і, очутившись, глянув на неї, а вона все ще дивилася на мене з таким же виразом.

— Придивіться до мене,— сказала вона.

Я силкувався подивитися на неї, та не міг витримати спрямованого на мене погляду її глибоко запалих великих чорних очей.

— Невже ви мене не пізнаєте? — спитала вона ледве чутним шепотом.

— Не пізнаю,— одповів я.

— Мабуть, я так дуже перемінилася? — І, трохи помовчавши, сказала: — Ну, так згадайте Качанівку і 23 квітня 18... року. Що, згадали?

— Боже мій! Невже це ви, m-He Тарасевич?

— Я,— ледве промовила вона й залилася гіркими сльозами.

Другого дня ми знову з нею зустрілися коло заповітної лавки, і вона мені розповіла свою сумну історію.

Я й так не майстер списувати чи то пак висловлювати свої думки на папері, а як вдаватимусь в абстракції та в відступи, то листові моєму й краю не буде. Одначе мерзотна історія, яку мені розповіла бідолашна m-lle Тарасевич, повинна змусити й німого говорити й глухого слухати.

О, коли б я володів великим мистецтвом писати! Я написав би велику книгу про паскудства, що кояться в селі Качанівці.

Не пригадую, в якій саме книзі я вичитав такий афоризм, що коли ми бачимо мерзотника й не показуємо на нього пальцем, то й ми майже такі ж самі мерзотники. Чи правда це? Мені здається, що правда!

Тому я й розповідаю вам історію m-lle Тарасевич і качанівського пана. А ви з нею що хочете, те й робіть. А як надрукуєте, то це буде найкраще. Тільки переписіть її по-своєму, бо мені бракує хисту.

Була в нас дідичка П. повіту, багата дідичка, душ до 4000, бездітна старенька вдова, добра така, благочестива, та бог її знає, що їй на думку спало: раз якось поїхала вона в Київ на прощу та й вийшла заміж за молодого чоловіка, красеня, якогось п. Арновського. (Може, вона, бідолашна, в літах заматеріла, про наслідника мріяла,— не знаю). І сказано: людина з глузду з'їхала — передала увесь свій маєток, вкуні з собою, в руки молодого красеня чоловіка. А він, не буди дурнем, повернув усе по-своєму. Та й то правда, не з бабою ж він женився, а з її селами. Окрім усяких поліпшень у маєтку, од яких мужики застогнали, він завів у себе оркестр (це прекрасно), спершу найманій, а потім і з кріпаків. Збудував чудовий театр. Виписав артистів. І завів театральну школу, звичайно, кріпацьку. Учтам та бенкетам не було краю. Старенька дуже пишалася своїм молодим чоловіком. Коли ж свої актриси підросли й почали вже грати ролі коханок та одалісок*, то він, зважаючи на вік і вроду, утворив з них гарем на манір турецького султана. Звичайно, такий заклад таємно не міг процвітати, тільки дивно, що останньою про нього довідалася старенька дружина. А довідавшись про все це, занедужала, сердешна, з ревнощів і незабаром богу душу оддала. На смертельній постелі вона простила свого зрадливого чоловіка і, плачучи, просила його сповнити її остан-

* Одаліска — рабня або прислужниця в гаремі.

ню волю, себто покласти у банк капітал і на проценти з нього виховувати трьох дівчат-сиріт у Полтавському інституті. Він, звичайно, запрявся точно сповнити волю умираючої.

Він і сповнив її, та тільки по-своєму.

По смерті дружини його обрали предводителем дворянства, як людину достойну й добромисну. Він тут же, в себе в повіті, знайшов не трьох, а п'ятьох сиріток та й завів у своєму селі благородний пансіон. Найняв учителя, якогось одставного поручика, та гувернантку без атестата, а головний догляд за моральністю вихованок доручив сестрі своїй, брудній, з червоним носом бабі.

Коли сирітки стали підростати, так їх, окрім російського письма, почали вчити й красного мистецтва, себто співу, музики (гри на гітарі), танців та сценічного мистецтва. І звичайно, всього цього навчали свої ж наставники й наставниці з кріпаків.

Між цих нещасних вихованок попала й m-lle Тарасевич. Коли вони вже чималенько підросли, то котрі вродливіші були, поставали, за клопотанням головної доглядачки, окрасою гарему,— не як рабні, а як благородні султанші. M-lle Тарасевич, хоч і краща за всіх їх, і розумніша, й благородніша, була худенька й тому не привернула до себе ласкавого султанського ока. Та не заздрила вона своїм щасливим подругам, що вони й на балах бували, і танцювали, і на театрі появлялися перед численними гостями, звичайно з кріпосними артистами (бо й справді не будуть же виховувати для них сиріток-хлопчиків благородного походження). Вона, бідолашна, нічому цьому не заздрила, а візьме, було, собі нишком якийсь роман з бібліотеки та й сховається десь у саду, читає його та плаче. Так прочитала вона всі романи, які тільки були в бібліотеці, і вийшло те, що вона не знала, що з собою робити; ще дужче змарніла,— так і думали всі, що вмере. Вже й у ліжку злягла була, на ладан, як кажуть, дихала. Вже (чи повірите) й хрест намогильний зробили, хотіли були й домовину робити, та боялися, щоб не вийшла коротка, бо люди як умирають, то, кажуть, витягаються. А хрест зробили дубовий, сажнів зо два заввишки. Домашній маляр пофарбував його зеленою фарбою і з одного боку намалював розп'яття, а з другого — скорбящу божу матір. А внизу приблизну таблицю й написав на ній: «Тут покоїться раба божя Марія Тарасевич, вихованка п. Арновського, вмерла 18... року... місяця... дня». Тільки трапилося так, що вона одужала, а вмерла улюблена покоївка сестри п. Арновського. І вмерла, кажуть, не своєю смертю. Вона гла-

дила утюгом своїй пані сукню в неділю та трохи запізнилася: уже в усі дзвони продзвонили, а сукня не була готова. От пані й розгнівалася, вихопила в неї з рук утюга та й тріснула її «ненароком» по голові так, що та, бідна, тут же й ноги простягла. Чи воно правда, чи ні, напевне не знаю. А хрест я сам на власні очі бачив і напис читав. І, знаєте, такий хрест — це свого роду картина, особливо на вбогому сільському кладовищі, де всі хрестики бог зна які: ті похилилися, ті зовсім попадали, а десятків зо два могил зовсім без хрестів. А тут зненацька фігура, та ще й яка фігура! Я гадаю, п. Арновський сам сподівався цього ефекту: дивіться, мовляв, як ми своїх вихованок ховаємо! А вийшло, що поховали не вихованку, а покоївку. Ну та це однаково, аби хрест дурно не пропав.

— Музична зала була в одному флігелі з нашим пансіоном, — розповідала далі недужа, — і коли я почала одужувати й тямити себе, то мені надзвичайно приємно було слухати, як вони згравалися. Моїй хворій уяві увижався якийсь незвичайно чудовий світ, особливо, коли увесь оркестр, мов ліс або море вдалині, гуде, і з цього невиразного гомону вирізняється якийсь один інструмент, скрипка або флейта. О! я тоді почувала себе несказанно щасливо. Ці звуки здавалися мені найчистішою, найодраднішою молитвою, що виходила з глибини стражденної душі. О, навіщо я одужала, чому навіки не зосталася в тому хворобливо-блаженному стані!

В домі було прекрасне фортепіано, і коли мені можна було вже виходити, то я пішла прямо до нашого капельмейстера й просила його, щоб він навчив мене читати ноти й показав перші правила гри на фортепіано. Він... О, я давно прокляла його за його науку! Навіщо одкрив він мені таємницю сполучення звуків, навіщо одкрив мені цю божественну гармонію, що й погубила мене!

Я швидко поглинала його перші лекції, так що не встигли в мене на вершок одрости коси (я недужала на гарячку), як я вже скоріше за нього читала ноти й виробляла свої пальці на сухих етюдах Ліста²⁹.

Та не самі тільки звуки живили мов недуже серце. Мені подобалась сцена. Я прочитала все, що було в нашій бібліотеці драматичного (репертуар нашого домашнього театру мені не подобався), починаючи з «Сінеуса й Труво-ра» Сумарокова³⁰ до «Гамлета» Вісковатова³¹. Я вдень і вночі марила про Офелію³². Та що було робити: довелося мені для свого дебюту вивчити роль дочки Льва Гуро-

вича Синичкіна³³. Успіх був повний. І я без вороття загинула!

Коли ви бачили мене в Качанівці, я вже тоді марила про петербурзьку сцену; на домашній мені було занадто тісно. На мов лихо, того ж літа заїхав до нас Михайло Іванович Глінка. Він тоді вибирав на Україні співаків для придворної капели.

Побачивши мене на сцені й почувши мій голос та гру на фортепіано, він вирішив, що я велика артистка. А я — о горе! мов горе! — я простосердо йому повірила. Та й хто б не повірив на моєму місці?

Чи не помітили ви тоді в нас на балу молодого, дуже скромного чоловіка, з великими опуклими очима, з трохи кирпатим носом та великим ротом? То був художник Штернберг. Він тоді ціле літо пробув у нас.

Лагідна, щонайблагородніша людина!

Якось я (акомпанував мені сам Глінка) співала для гостей арію з його тоді ще не закінченої опери «Руслан і Людмила»³⁴, — пригадуєте, в палатах Чорномора співає Людмила? Як тільки я кінчила співати, пролунали оплески, звичайно, не мені, а авторові. І, коли все вгамувалося, підходить до мене Штернберг із слізьми на очах і мовчки цілує мої руки. Я теж заплакала і вийшла геть із зали. Відтоді ми стали з ним друзями. Я часто для нього смерком співала його улюблену арію з «Преціозі». І він, слухаючи мене, щоразу плакав.

Через два роки після моїх успіхів у Качанівці п. Арновський із своєю сестричкою почали збиратися до Петербурга на зиму. Я, звичайно, почала проситися з ними. Вони довго не погоджувалися. Нарешті він погодився з умовою. Та з якою умовою! Ви розумієте мене? Авжеж, розумієте! І знаєте що? Я згодилась! О! Нехай я буду проклята! проклята! і проклята! Я все забула для мистецтва й для столиці, все! Усім пожертвувала! І ось наслідок моєї великої жертви — старчиха! У лікарні та ще й під іменем його кріпачки.

Вона за сльозами не могла говорити.

Другого дня я почув од неї такі подробиці. А втім, вони такі мерзотні, що гидко їх і повторювати.

Розкажу вам коротко кінець її нещасної історії. Приїхала вона в Петербург уже вагітна і через кілька місяців, не виходячи з квартири, привела мертву дитину. Після пологів занедужала на гарячку. А п. Арновському треба було їхати назад у свою Качанівку, от він і спровадив її у Петровську лікарню під іменем своєї кріпачки. От вам і все.

Я пробув ще два тижні у лікарні і щодня, в певні години, виходив у сад, сідав на заповітну лавку і дождав нещасну хвору.

Який же справді підлий егоїст людина взагалі, а особливо я. Мені полегшало на душі, я помітно став видужувати після її сповіді. Це означало, я був задоволений, що є нещасніші за мене.

Страдники! Гадайте так, і ви будете хоч на півграна менше страждати.

Я щодня питав знайомого служителя з жіночого відділу: «Як номер такий і такий?» І він байдужісенько відповідав мені: «Лежить». За день перед мою випискою з лікарні спитав я служителя: «Як номер такий і такий?» — «У трупарні!» — одповів він мені й пішов за своїм ділом, може, по довгий, схожий на домовину плетений кіш, щоб другого вже не страдника винести в трупарню.

Другого дня, виписавшись з лікарні, я поспитав дозволу поховати тіло такий і такий номер, і мені дозволили.

Я запросив своїх товаришів. (Ви пам'ятаєте, що нас четверо привезли в Петербург, себто квартет). І ми винесли її на Смоленське кладовище. А після панахиди проспівали «Со святыми упокой» та кинули по жмені землі в її вічну оселю, і більше нічого.

Незабаром після того прислав нам управитель маєтку плакатні білети*, і ми ще на рік zostалися в Петербурзі. І знаєте, що ми зробили? Прикинулися німцями та й пішли по вулицях потішати добрих людей своїм мистецтвом. І знаєте, нам добре було: ми майже щодня по карбованцю срібла додому приносили.

Окрім харчів і квартири, я щонеділі діставав карбованець сріблом. І щотижня бував двічі або тричі в театрі (звичайно, на галереї), одкладаючи щотижня півкарбованця сріблом на непередбачений випадок, себто для Серве. Себто щоб придбати кілька його етюдів для віолончелі. А головне, самого його послухати. В газетах давно вже публікують, що він неодмінно буде на великий піст у Петербурзі. Дай боже. Мені якось страшно стає, як подумаю, що я слухатиму Серве. Невже слава така могутня?

Надходить зима, і наші вуличні квартири доведеться припинити. Що нам робити? Товариші мої хочуть кинути мистецтво й шукати лакейських посад. А мені б хотілося одвернути їх од цієї спокуси. Та як одвернути?

* Плакатні білети — паспорти.

З такою доброю думкою якось пішов я на Крестовський острів, у німецький трактир, побалакав з хазаїном, що так і так, є в мене квартет богемців, чи можна буде прийти в неділю спробувати щастя у вашому закладі? Хазаїн згодився. І ми першої ж неділі розважали вальсами шановну публіку, як справдешні чехи. І розважали не без користі. За один день ми заробили собі на прожиток на цілий тиждень з лишком. Товариші мої підбадьорилися. Другої неділі нам ще більше пощастило. А третьої ще більше, бо вже настала справжня зима.

Тут же, в трактирі, ми почали діставати через власника трактиру замовлення на вечірки, весілля тощо. Товариші вибрали мене за підрядчика й скарбника. І ми зиму прожили розкошуючи.

З Песків ми перебралися до Миколи Мокрого. Квартиру ми вже мали не з однієї маленької кімнатки, а з двох великих з передпокоєм.

За зиму вільним часом я простудював усього Ромберга³⁵ та Серве, що міг добути.

Великий театр одвідував я раз у раз, по двічі й по тричі на тиждень, і хоч з галереї, а бачив і чув усе, що було найкращого тої зими в столиці.

Минула нарешті й шалена масниця. Минув і перший тиждень великого посту.

О незабутня афіша!

Треба вам сказати, що я часто робив великий гак, щоб пройти повз який-небудь театр, властиво для того, щоб прочитати афішу.

В неділю був я на соборному проклятті в Казанському соборі. Вийшов із церкви, переходжу Невський проспект. І здалеку бачу, щось біліє за дротяною ґраткою коло під'їзду будинку п. Енгельгардта³⁶. Я піддав ходу. Підходжу до під'їзду, або, краще сказати, до дротяного ящика, і мені здалося, що я бачу самого Серве й В'етана³⁷. А то були тільки букви. Довго я читав ті заповітні букви, поки добрався до справжнього їх змісту. А зміст був такий, що Серве дає концерт сьогодні ж. Початок о сьомій годині вечора. Я зараз же купив квиток. І цілий день ходив по Невському проспекту, заходячи іноді до Александринського й Михайлівського театру, щоб прочитати афішу.

О шостій годині вечора я вже був у залі. Зала вже була наполовину освітлена, і я ввійшов у неї перший. Швейцар, впускаючи мене в залу, спершу пильно оглянув мене з ніг до голови, тому, певно, що я зовсім не був схожий на чоловіка, для якого депозитка в п'ять карбованців нічого не важить. Ну, та бог з ним, хай собі думає, що хоче.

Публіка почала збиратися, і о пів на сьому зала вже була повна. Мене проймав дроз. Та коли хтось коло мене сказав: «Уже сьома година»,— я затремтів, а серце мого пройнялося холодом. Неначе в одну мить одлинула од нього тепла кров і замість крові потекла холодна вода.

Кінчилася увертюра, якої я не слухав. Оркестр одпочив. Підготувався. І за якусь хвилю виходить Серве і за ним В'етан.

Боже мій! я не чув та й не почую ніколи нічого прекраснішого!

Ліст перед Серве — фанфарон *, простий механік, ремісник перед художником, більше нічого.

Я невиразно пам'ятаю, як я вийшов із зали. І як прийшов додому. Пам'ятаю тільки, що товариші одібрали в мене віолончель і сховали.

З того вечора я вже не беру віолончелі в руки й звуків її чути не можу. Для мене це те саме, що ножем по серці.

Протягом посту я тільки читав афіші. І тільки раз був у Великому театрі, коли давали ораторію ** Гайдна³⁸ «Сотворіння світу». Це справжнє сотворіння світу. Тільки для Великого театру занадто гучно: важко слухати. Тут потрібний принаймні Михайлівський манеж***.

Ще давали концерт у Патріотичному інституті, в якому між багатьма знаменитостями брав участь і граф Вельгорський³⁹.

Чого б я не віддавав, щоб послухати його! Та ба! світ сей не для всіх однаково створений!

Якраз у велику суботу покликали нас усіх чотирьох у поліцію і об'явили нам, що дідич викликає нас до себе в село і що ми маємо в ту середу виступити в похід з севастопольською партією.

До середи ми були зовсім готові. І рано-вранці в середу вийшли із інструментами за плечима за юрбою колодників із брами Литовського замку⁴⁰ й журно, мовчки потяглися до московської застави.

Не описую вам мандрівки нашої, бо була вона нестерпно одноманітна й осоружно паскудна.

На третій місяць наших мандрів з юрбою злочинців ми прибули нарешті у Прилуки.

Дивне й моторошне почуття охопило мене, коли я побачив рідний край.

* Фанфарон — хвалько.

** Ораторія — тут духовна композиція з хорами та аріями, що призначається для концертного виконання.

*** Манеж — закрите приміщення для навчання вершників і тренування коней. Михайлівський манеж у Петербурзі.

Я довго не зважувався послати з тюрми до нашого доброго Івана Максимовича. Нарешті через велику силу переміг фальшивий сором та страх і послав по нього тюремного служителя. За півгодини прийшов Іван Максимович і взяв мене на поруки.

Цілу ніч ми очей не заплющували, розповідаючи один одному все про себе, мов рідні брати після довгої розлуки. Між іншими новинами він розповів мені, що проциндрений і зруйнований масток нашого покійного п.* купив з торгу п. Арновський і що він хотів був узяти Лізу й Наталю до себе на виховання, та Антон Адамович оддав тільки Лізу, а Наталю в себе залишив, і що m-lle Адольфіна покинула їх разом з Лізою.

Другого дня я виїхав з Прилук й почував на фермі. На фермі все як було й раніше, тільки Лізи й m-lle Адольфіни немає. А господарі її, здається, і помолоділи, й подобрили.

Сонце вже сідало за обрій, коли я підходив до ферми. Мужики, яких я зустрічав коло села, вітаючи мене з добрим вечором, поглядали на мене й, знявши шапки, хрестилися. Мене це неабияк дивувало. «Що б це означало, що вони хрестяться?» — питав я сам себе. Коли я входив у село, діти, побачивши мене, покидали забавки і, спинившись коло хати, мовчки поглядали на мене, а котрі старші, ті хрестилися. Я хотів був підійти до них, щоб довідатися про причину благоговіння перед моєю особою, та діти розбіглися.

Я пішов далі і вже на греблі зустрів бабусю, яка, перехрестившись, спинала мене й спитала:

— Куди це ви гробик несете? У Дігтярях священник умер, поховать нікому буде, бо нового попа ще не прислано.

Аж тоді я догадався, що вони мою скриньку для скрипки приймали за дитячу домовинку.

Підійшовши до самих воріт саду, я спинився в роздумі, чи заходити мені до них, чи пройти мимо. І тільки наважився був на останнє, як почувся мені в саду дитячий голос. То був голос Наталі. Я одчинив браму, та увійти в сад все ще ніби боявся. Тільки Наталя, побачивши мене, закричала:

— Мамо! мамо! Старець прийшов! (Мар'яну Якимівну вона називала мамою).

— Де ти бачиш старця? — спитала її Мар'яна Якимівна, виходячи з-за дерева.

— Він за ворітьми. — І вони підійшли до мене на кілька ступнів. Наталя кинулася до мене, кричачи:

* В автографі прізвище не написано.

— Мамо! мамо! Це не старець, це наш Тарас Федорович!

Мене й справді не дивно було прийняти за старця: обрваний, закурений, з ципком у руці і з скринькою за плечима. Мар'яна Якимівна підійшла до мене, подивилася на мене, взяла мене за руку, сказавши: «Увійдіть»,— і заплакала. В мене ноги підломилися, і я впав на землю й заридав, як дитина. Наталя побігла по Антона Адамовича, і за кілька хвилин ми вже всі троє йшли до будинку і всі троє плакали. Наталя теж плакала, звичайно, несвідомо. Втім, їй уже дванадцятий рік.

І що це за дитина, якби ви подивилися! Це така врода, така дитяча краса, якої мені не доводилося бачити навіть на картинах.

Підходячи до будинку, Антон Адамович майже вирвав мене з рук Мар'яни Якимівни й повів у свою хату.

— Підждіть мене тут,— сказав він мені, садовлячи мене на стілець у своїй хаті.— Я зараз же,— додав він уже за дверима.

В хаті його все було, як і раніше, навіть запах, повітря було колишнє, і мені здавалося, що я тільки вчора ввійшов з цієї кімнати.

Через хвилину увійшов хлопець з умивальником та білизною, а за ним і сам Антон Адамович, несучи в руках своє сіреньке пальто та інші речі туалету.

— А чоботи знайдете тут, у цій кімнаті,— сказав він, показуючи на бокові двері.— А як усе кінчите, приходьте чай пити. Ми вас ждемо!— додав він, виходячи з хати.

Цілковито змінившись, я пішов до будинку. На ганку зустріла мене Наталя і, схопивши за руку, закричала:

— Мамо! мамо! Подивіться, я його й не впізнала!— І з цими словами ввела мене в кімнату. І, садовлячи мене на стілець коло столу, додала:— Сідайте ось тут, якраз напроти мене й напроти мами. Ми будемо на вас дивитися. Ми ж вас давно не бачили!

Я оглянувся кругом і сів. Якусь хвилину мовчали. Мар'яна Якимівна, мовчки дивлячись на мене, заплакала й промовила:

— Тепер нас тільки троє. А пам'ятаєте, було п'ятеро.

І, наливаючи чай, розповіла відому вже мені історію, додавши, що м-ле Адольфіні дуже й дуже не хотілося розлучатися з ними й що вони насилу вмовили її перейти до п. Арновського, що вона там буде конче потрібна Лізі, бо Ліза така жвава. «Що Наталя проти Лізи? Це просто янгол у мене, а не дитина»,— додала вона, цілуючи Наталю.

Мар'яна Якимівна почала була розпитувати мене про

мої пригоди, та Антон Адамович вербив її, кажучи, що на це буде завтрашній день, а що сьогодні треба спитатися в гостя, чи не хоче він їсти й спати.

По вечері пішов я в хату, де вже мені була приготована постеля.

«Боже мій!— подумав я.— За що ці добрі люди так полюблють мене? Чи зустрічали батько й мати свого сина після довгої розлуки з такою любов'ю, як вони мене зустріли? Добрі, благородні люди!»

Другого дня вранці Антон Адамович з'їздив у Дігтярі й виклопотав мені дозвіл в управителя зостатися на фермі з огляду на недугу.

Весь місяць серпень я прожив серед цих добрих людей— чисто як син у батька й матері. І зовсім забув про моє сумне перебування в Петербурзі й про моє гірке мандрування, незважаючи на те, що я щодня повторював свої розповіді.

Навряд чи праведники в раю так розкошують, як я тепер розкошую.

Наталя від мене зовсім не одходить, просить мене, щоб я вчив її грати на фортепіано, хоч вона сама не гірше грає. Просить мене вчити її по-французькому розмовляти, а сама мене поправляє. А коли я вечорами розповідаю про мої пригоди на етапах, вона плаче дужче за саму Мар'яну Якимівну. Вона мене просто чарує своєю прихильністю до мене.

Вчетверте беруся за цей лист, та не знаю, чи вдасться мені хоч тепер кінчити. Просто вільної хвилини не маю. Уявіть собі, ми сидимо іноді цілісіньку ніч у затишній хатині Мар'яни Якимівни— вона за фортепіано, а я із скрипкою.

Віолончель я думаю зовсім покинути. Бо хіба ж ставо мені духу грати на ній, чувши Серве?

Моє раювання наближається до кінця: цими днями я покидаю ферму і являюся до мого нового володаря. Надалі не передчуваю для себе нічого доброго. А втім, все в болячих руках.

Листа цього я так довго писав, що нарешті звук до нього, і мені стало сумно, коли я його скінчив. Я думкою ніколи не розлучався з вами, але в цей час я просто жив з вами і відкривав вам усі мої думки й почуття, і тепер, як подумаю про майбутнє моє життя,— а в ньому я передбачаю багато для себе сумного, і сумне це нікому буде переказувати,— то мені вже тепер тяжко.

Напишіть мені хоч троє слів, напишіть тільки, що ви одержали мого листа, і я буду щасливий.

Прощайте, незабутній мій друже, не забувайте віддано-го вам і безталанного музику N.

*Ферма,
18... року,
серпня... дня.*

Прочитавши листа, я думав був хоч трохи заснути з до-роги, та де там. Передо мною стояв, мов живий, мій бідо-лашний музика з своєю віолончеллю та, дивлячись на ме-не, журно усміхався, і так журно, що я хотів був засвіти-ти й прочитати знову його сумне посланіє, аж дивлюся — в вікнах уже біліє. Я накинув на себе шинелю і вийшов на ганок. Не минуло й п'яти хвилин, як підходить до мене Іван Максимович і після взаємних вітань скаржитись мені, що йому теж цілу ніч не спалося і що він давно вже хо-дить і поглядає, чи не виїду я.

— Мені, не знаю чому, здавалося,— сказав він,— що й вам теж не спиться. Я хоч і не читав листа Тараса Федо-ровича, але знав, що він невеселий, правда ж?

— Правда! — одповів я.— Навіть дуже невеселий.

— І він, звичайно, не дав вам заснути?

— Атож.

— Я так і думав. Та це все нічого, а ось ви послухай-те, що потім з ним було!.. А втім, я вам краще прочитаю. Я, знаєте, на старість туди ж пустився — в літературу. Та що, думаю, не святі ж горшки ліплять. Предмет і сам собі цікавий, а якщо його опрацювати, так це виїде просто ро-ман. От я й узявся... А сестричка, мабуть, давно вже нас із самоваром дожидає. Йй, бідолашній, теж чогось не спалося цієї ночі. А втім, це з нею часто трапляється. Ходімо ли-шень, це буде краще за літературу!

І справді, старенька дожидала нас із чаєм, тільки не в хаті, а в садку, в літньому братиковому кабінеті. У садку росло кілька хирявих фруктових дерев, і тут же стояла до-щана хижка, приткнута до сусіднього паркана. Оце й був літ-ній кабінет Івана Максимовича.

Однак, незважаючи на убожество цього садка, в ньо-му було так затишно, так спокійно, що я мимоволі позави-дував бідолашному Іванові Максимовичу.

Напившись чаю під кущем бузини, що саме цвіла, Іван Максимович повів мене в свій кабінет. Посадив на доща-ній голій канапі і, виймаючи з шухляди папери, сказав:

— Тепер ми в тиші самотини візьмемося за літературу. Ось ці папери,— сказав він, одкладаючи набір кілька дріб-но списаних аркушів.— Ці папери належать вам. Пам'ятає-

те, ви мене колись просили збирати для вас усе, що торка-ється історії, філософії та поезії нашого народу. Тут усього є потроху. Історичні відомості, що торкаються властиво міста Прилук, подав мені покійний отець Ілія Бодяняський. А інше я записував де попало. А ось це вже чиста літера-тура,— казав він, розбираючи інші папери.— Я описую все, що трапилося з нашим музикою, з дня його виїзду в Пе-тербург, із слів його ж самого, тільки прикрашую іноді стиль на манір Марліньського (божественний письменник!). Навіть і назву даю своєму оповіданню на зразок незабут-нього Марліньського, себто «Музика, або ж Дві сирітки». Пам'ятаєте Лізу й Наталю? Вони в мене теж грають не-абияку роль.

— То з чого ж ми почнемо? Він вам, мабуть, у листі своєму описав усе, хоч коротенько, аж до дня повернення свого на батьківщину?

— Справді все,— сказав я,— окрім мандрівки своєї назад із столиці.

— Себто простування по етапах. Я так і думав, бо й мені нелегко обійшлося повипитувати в нього деякі подро-биці цієї, так би мовити, мальовничої мандрівки.

І Іван Максимович усміхнувся на свій дотеп.

— То я почну вам саме з мандрівки.

— «Уже вечірній сонця промінь позолотив величне та широке ложе річки Луги,— почав читати Іван Максимо-вич,— і коли ми перейшли нескінченно довгий і з різними вавілонами побудований на палях міст через річку Лугу, що її ледве видно було з-за очеретів, то світозарний Феб* уже сховався за обрієм в обіймах Фетіди**. Але тому що в полярних країнах літні ночі бувають досить ясні, то ми ще завидна ввійшли в місто Лугу. Нас, звичайно, одпрова-дили в тюрму...» Але тут, знаєте, картина не авантажна,— казав Іван Максимович,— і тому я її не описую. По-моєму, чисто мистецькі твори не повинні торкатися картин бруд-них, хоч це тепер, на жаль, увійшло в моду. Але я все-та-ки волю додержуватись класичного стилю. Та й де вже нам, старим, переробляти себе.

Отож вони (я вам розповідатиму про самі події, а що торкається поезії, то те вже прочитаю), отож вони другого дня випросили в етапного командира дозволу, бо мали дню-вати, і до того ж день був святковий... випросили дозволу

* Феб, або Аполлон — бог сонця в грецькій міфології.

** Фетіда — богиня моря в античній міфології.

(звичайно, пообіцявши йому частину заробітку) пройтися вулицями із інструментами й дати кілька концертів.

Задум їхній (незважаючи на те, що місто Луга, можна сказати, нарочито невеличке) увінчався повним успіхом, так що хоч і велику частину прибутку оддали вони командирові етапу, їм вистачило прохарчуватися аж до самого Порхова. Поблизу Порхова я описую (з його ж розповіді) довге, вузьке узгір'я на зразок циклопічного валу, по якому тягнеться поштовий шлях майже до Порхова; потім самий Порхов і величну Шелонь, на лівому березі якої височіють старовинні руїни замку.

На їхнє щастя, в Порхов вони прийшли якраз на зелені свята. Другого ж таки дня пішли по вулицях з музикою, як і в Лузі це робили. Та тільки Порхов — не Луга: тут їх закидали гривениками. Один прикажчик якоїсь миловарні Жукова (відомого фабриканта тютюну) разом викинув три карбованці. Їм так пощастило в Порхові, що вони вже на кожному етапі до самих Великих Лук наймали конячню з возом для своїх інструментів. А од Великих Лук у них уже своя була конячка, правда, поганенька, а все-таки своя.

Тому що вони наближались до краю завжди голодного, себто до Білорусії, то, крім інструментів, од міста до міста конячка везла за ними ще й чималий запас печеного хліба.

Зворушливі картини доводилося йому бачити в своїй убогій країні. Знаєте, голод, злидні, розпуста й мерзенні супутники розпуста. Все це я описую в повчальному тоні.

Так, приміром, коли вони переходили мало не Усвяти, то, замість того щоб подати арештантами милостиню, юрба хлопчаків з товстими колінками кинулась до арештантів і почала просити хліба. А як побачили, що їм давали хліб наші артисти, за хлопчачками кинулися й дорослі, й старі. Голод не знає сорому.

Пройшовши край ремства й плачу, вони вступили нарешті в благословенні межі нашої милої України і нарешті в напі скромні Прилуки. Того ж таки вечора пили ми чай з нашим милим, дорогим музикою й по-дружньому розмовляли в цій самій альтанці.

Тепер ось що я вам скажу. Ви мені вибачте: я чоловік, знаєте, зв'язаний службою.

— Зробіть ласку, порядкуйте, як вам завгодно, — сказав я йому.

— Я ось що зроблю, — казав він. — Я піду ненадовго у школу, а ви читайте мій рукопис. Тут ви знайдете кілька власноручних листів Тараса Федоровича, в яких він малює

здебільшого стан душі своєї та інші домашні обставини. І це знаєте що? Я забіжу на станцію і скажу, щоб принесли й ваші речі сюди, і ми з вами так і прокочимо до неділі, а в неділю разом на ферму. Вепе? * — додав він, стиснувши мою руку.

— Benissimo! — одповів я, і ми розпрощалися.

Рукопис, правду кажучи, лякав мене, зате листи, що містилися в ньому, мене надзвичайно цікавили, а тому я й узявся за нього.

Листи були вкресні в рукопис, а тому мені не важко було їх знайти.

І перший з них такого змісту:

«Я обіцяв вам, мій незабутній Іване Максимовичу, сповіщати вас інколи як про себе самого, так і про те, що мене оточує. І ось уже скоро настане третій рік, як я плазую коло ніг мого нового володаря, і тільки тепер згадав обіцянку, яку вам дав. Моє горе таке, що само себе живить і не любить розради. Простіть мені, добрий Іване Максимовичу, за такий вислів. Та що робити? Це правда! Тепер мені краще, і настільки краще, що можу розмовляти з вами.

Чого це ви до нас ніколи не завітаєте? Ото б набалакались. Приїжджайте лишень та й дружину вашу привозьте. У нас 23 квітня свято. Ви ж колись так любили розваги, — завдяки цій любові я й познайомився з антикварієм, пам'ятаєте? Де то він тепер, бідолаха! Напишіть мені, якщо дістанете про нього якусь звістку.

Вчора я вернувся з ферми. Я там гостював три дні. А отім, я там ніколи менше трьох днів не гостюю. Оце моє єдино-єдине щастя. І справді, велике щастя! Од сотворіння світу, я думаю, ні одному страдникові не пощастило так загоювати свої сердечні рани, як я їх загоюю серед цих благородних людей.

А Наталя, уявіть собі, так мене полюбила, що, коли я виїжджаю, вона, бідолашна, ридма ридас. І що це за дівчинка! Що це за чудове створіння! І в ці літа (їй пішов чотирнадцятий рік) скільки глибокого почуття й недитячого розуму. Вона полюбила музику, і так полюбила, що нілі дні проводить за фортепіано. І, уявіть собі, вона й досі не знає, що вона сирота. Правда, при Мар'яні Якимівні важко їй про це довідатись, бо вона для неї більше, ніж рідна мати. Зате й Наталя сповна її винагороджує своєю

* Вепе (лат.) — добре, benissimo — неправильний найвищий ступінь від bene — дуже добре.

дитячою, безоглядною любов'ю. А Антон Адамович просто не знає, де й посадовити свою Наталю. Уявіть собі, він для неї цілий день не виходить з своєї лабораторії, щоб увечері потішити Наталю якоюсь хитрою іграшкою. Я вам розповідаю те, що ви самі недавно бачили. Мені казали, що ви недавно з дружиною вашою гостювали в них. Як жаль, що я не знав, а то б неодмінно одпросився.

Дивна, однак, психологічна загадка. Наприклад, Ліза, як дві краплі води, схожа на Наталю, і я її щодня бачу, а не можу нею так любоватися, як люблюся Наталею. Вона, мені здається, занадто жвава, більше схожа на хлопчика, ні до кого не горнеться, вчиться неохоче і музики не любить.

Що б це мало означати? Дитинство їхнє було цілком однакове, а тепер така відмінність.

М-Не Адольфіну п. Арновський, як вам відомо, звільнив того ж року. І знаєте за віщо? Мерзотний ласолоб! Він не міг спокусити її й вигнав з дому, назвавши при всіх розпутною дівкою.

Бог її знає, де вона тепер. Добре, непорочне створіння! Ви знаєте, що, дякуючи їй, я знаю французьку мову. І тепер тільки довідався про її справжню ціну. Наша бібліотека складається майже вся з французьких книжок, хоч, правду сказати, більше з романів. Та все-таки краще, аніж нічого.

Еге, м-Не Адольфіна була конче потрібна для Лізи. Бідна дитина! Чого вона навчиться, що засвоїть собі доброго од своєї виховательки, неписьменної, старої, підлої дівки? Це вельмишановна сестричка п. Арновського. Вона відокремила її від товариства пансіонерок і перевела до себе. І все це, я думаю, з наказу братика. Гидкі люди! Ліза надзвичайно швидко росте. П. Арновський пише, щоб його цього року не ждали з-за границі. Він ще торік поїхав брати ванни проти якоїсь задавленої недуги.

А знаєте що? Приїжджайте лишень 26 серпня на ферму. Ви знаєте, в цей день Наталя імениниця. Запевняю вас, буде весело. Приїжджайте, я хоч подивлюся на вас.

До цього дня я скомпонував кілька квартетів, себто я з товаришами по мандрах. Тільки цур, не проговоріться, якщо раніше за нас приїдете. Я хочу зробити це як сюрприз.

Антон Адамович готує для неї ж ілюмінацію та щит з її вензелем. Щит буде поставлено між кущами, а за щитом розмістяться наш квартет. Правда ж, добре придумано?

Ще я приготував Наталі сюрприз. Не знаю тільки, чи сподобається їй. За ноти не боюся: ноти я пишу як друкую.

А фронтиспіс* мене турбує. Я, бачите, переписав як умів на веленевому папері «Серенаду»** Шуберта і прикрасив заголовку сторінку власним витвором. Скопіював, правда, з якогось нікчемного романсу. Ну, та це байдуже.

Приїжджайте 26 серпня. Бога ради, приїжджайте! Тільки неодмінно разом з дружиною».

Тільки що кінчив я першого листа, як увійшов до мене, задихавшись, Іван Максимович.

— Ху, ну й утомився! Майже біг усю дорогу. Боюсь, чи не змудилися ви? Е, та ви читаєте. Прочитуйте. Що ж, як воно, га? По-старечому, правда? Стиль! Стиль головне, а все інше само собою прийде. Чи не так?

— Стиль у вас чудовий!

— Трохи застарів. Що ж робити, ми й самі постаріли. Чи не так?

Я на знак згоди кивнув головою, а він, глянувши на рукопис, сказав:

— Ага, так ви на листі зупинилися? Читайте далі, читайте.

— Я вже кінчив листа.

— Кінчили? — І, трохи помовчавши, він промовив: — Еге ж, у кінці він запрошує мене на Наталині іменини. З мосю незабутньою... — і він замовк і одвернувся. — Музика... ілюмінація... Наталя! — отямлюючись, казав він повагом. — Еге ж, чудово, урочисто-чудово було. Ні, ми краще прочитаємо: це свято в мене урочистим стилем описане.

— Братикуну! Будьте ласкаві обідати! — почувся голос сестрички.

— Та й справді, краще ходім пообідаємо, а потім уже приїдемо й прочитаємо.

І ми пішли обідати.

Не знаю, чи то такий був апетит, чи просто щира гостинність так подіяла, чи, може, борці із сушеними карасями (його так геніально варять мої землячки), — не знаю, що саме було причиною, знаю тільки, що я добряче пообідав і ще краще заснув по обіді.

Речі мої були принесені з поштової станції, і я оселився до неділі в альтанці гостинного Івана Максимовича. І, по-

* Фронтиспіс — гравюра перед титульною сторінкою в книзі.

** Серенада — вечірня любовна пісня, виконувана під аккомпанемент струнного інструмента.

ки його не було, я перечитував простосерді листи мого непорочного музиканта.

Другий лист, якого я тут подаю, був написаний через два з чимось роки після першого.

«Ласкавий добродію Іване Максимовичу!

В останньому листі своєму ви повторюєте своє колишнє прохання, щоб я записував з уст нашого народу, як ви пишете, все, що торкається його філософії, поезії та історії. Дякую вам, що ви мені про це нагадуєте. Це означає, що ваше горе наполовину зменшилося, що ви нарешті згадали й нашого антикварія, і мене, вашого щирого друга. Антикварія нашого і я пам'ятаю добре, тільки бог його знає, де він тепер перебуває. А я для нього чи однаково для вас записав цими днями чудову пісню.

Іду я ото якось найбільшою вулицею в селі і, правду кажучи, іду до корчми, щоб посидіти з добримі людьми на призьбі,— чи не почую чогось повчального. Тільки йду та й бачу: самою серединою вулиці йде п'яна баба і, як видно, не вбога. Іде й на все горло співає, поглядаючи на хати, що повисувалися на вулицю:

Упилася я,
Не за ваші я:—
В мене курка неслася,
Я за яйця впилася!

Хіба ж це не філософія? Хіба ж це не поезія?

Мені хотілося зробити варіації на цю тему. Та ба! Музика не в силі передати цей великий сарказм.

Ви тепер, як видно з вашого листа, трохи заспокоїлися після вашої непоправної втрати. Бийте лихом об землю, як швець мокрою халавою об лаву, та й приїжджайте в неділю на ферму. А я приїду туди з віолончеллю й гратиму для вас цілий день — і все ваші й мої улюблені українські пісні.

Я вам, здається, ще не писав про віолончель? Чудовий, прегарний інструмент! І я не знаю, де він міг його добути за таку мізерну ціну?

Торік наш п. Арновський, одужавши, вернувся з-за границі і, між багатьма дивовижними іграшками, привіз і віолончель. Боже мій, що це за іграшка! Тільки сама душа людська може так плакати і так радіти, як співає й плаче цей чудовий інструмент. Майстер, що створив його, був не хто інший, як сам Прометей*. Я спати лягаю й кладу його коло себе. Це моя коханка, моє життя, моє я. І коли б я був

* Прометей — у грецькій міфології титан, що викрав з неба вогонь і навчав людей користуватися ним.

двічі рабом, то за цей інструмент продав би себе втретє. О, я тепер зовсім забув Серве.

А якби ви бачили, що діється з Наталею, коли я заграю на цьому божественному інструменті! Вона ціпенів — та й годі.

А Мар'яна Якимівна запевняє мене, що я на скрипці граю краще, ніж на віолончелі. Та це вона тільки так говорить. Вона сама не може байдужно слухати віолончель.

Розносився ж я, одначе, із своєю віолончеллю, мов дурень з писаною торбою. А про головне мало не забув.

Передчуття мої справдилися. Ледве оклигавши, п. Арновський вже увивається коло Лізи власною персоною. Очевидно, старання любої сестрички не мало успіху.

А Ліза й знати нічого не хоче. Бігає по залі, б'є вазони, ламає стільці. Зовсім дитина. А цій дитині, завважте, сімнадцять літ. Мене одне тільки втішає: якщо я не помиляюся, то коли й пощастить п. Арновському, щастя це обійдеться йому не так-то дешево.

Мені принаймні не доводилося ще зустрічати в Лізиних літах так сильно розвинуту природу. Це цілком довершена жінка!

Сестричка п. Арновського аж не тямиться перед її витівками.

Що, якби дати цій дівчині хоч яку-небудь освіту? Це була б справжнісінька Семіраміда* або Клеопатра**.

Місяців два тому сидять вони якось усі троє мовчки за обідом і тільки поглядають одне на одного спідлоба. Страви подавали тільки про людське око, ніхто до них і не приторкнувся. А я знічев'я, стоячи за Лізиним стільцем, почав придивлятися до обличчя п. Арновського. Руїна, справжня руїна. Він не старий ще, але випередив навіть спорохнявілих дідів. Одвислі губи, що ледве стуляються, напіврозплющені безбарвні очі, жовто-зелений колір обличчя й до того ж сірий, ріденький чуб та глухота роблять з нього щось огидне, щось схоже на поліпа.

Обід кінчився. Ліза, виходячи з-за столу, заплакала і, звертаючись до п. Арновського, сказала:

— Звеліть запрягти коні, або я пішки піду до Антона Адамовича.

«Буде біда», — подумав я. І не помилюся. Через кілька днів челядь заговорила нишком про шлюб пана з Лисавою Павлівною. А ще за кілька днів появилися й подробиці, як то й буває перед усяким весіллям.

* Семіраміда — легендарна ассирійська цариця.

** Клеопатра — цариця Єгипту (І ст. до н. е.), що ушавилася красотою.

З Прилук тим часом приїхав стряпчий п. Арновського І. П. Ярмола. Пробув у нас два дні і виїхав так, що його майже ніхто й не бачив.

Це теж що-небудь та важить!

Не минуло й місяця після тієї події, як сестричка п. Арновського заметушилася, забігала, всю челядь поставила на ноги і звеліла своїм благородним вихованкам приготувати найкращу п'єсу на весілля.

«На весілля,— подумав я.— Отже, між Лізою й п. Арновським ця річ можлива. Дивно!» Другого ж дня я з'їздив на ферму, розповів про все, що бачив і чув. Антон Адамович сказав: «Добре». А Мар'яна Якимівна тільки головою похитала.

Весілля відбулося тихо. Ждали гостей багато, та зібралися тільки найближчі сусіди. Театру теж не було. Хотіли були дати концерт, але теж до завтрього одклали.

Завтра теж минуло без особливих подій, а післязавтра управитель дістав наказ од п. Арновського приготувати поводи, людей та коней до маандрівки в Київ.

Уся ця подія здається вам неймовірною, фантастичною, як і мені самому вона здалася. Та згадайте, що Ліза росла під безпосереднім доглядом старої розпутної дівки. Згадайте це, і неприродний Лізин шлюб стає цілком натуральним. Сумно тільки дивитися на це миле створіння, так не людському морально спотворене. Не видно в ній і тіні тієї янгольської чарівливості, що так властива її вікові. Однак же вихователька помилилася в своїх розрахунках. Вона мала на меті зіпсувати Лізу так, щоб вона була здатна піти заміж за її осоружного братика. В цьому вона досягла успіху. Але головне — їй набрид братик своєю самовладністю, і їй треба було розтроцяти цю владу. Вона й розтрощила. Себто зробила Лізу цілковитою, незалежною дідичкою всього маєтку, що належав раніше п. Арновському. Того й приїжджав стряпчий з Прилук. Річ у тому, що коли Ліза стала дідичкою, то замість половинної влади в маєтку запропонувала своїй наставниці місце ключниці в себе в домі.

Поквитавшись так із своєю любою наставницею, вона вручила своєму управителеві повну владу над домом і всім маєтком. Вона взяла свого підтоптаного чоловіка та й поїхала в Київ, будімо лікуватися тамтешніми мінеральними водами.

Дома все zostавалося, як і раніше. Господиня обіцяла зиму пробути в маєтку. Отже, аж до зими мені нічого було в домі робити. І я, користуючись з цієї доброї нагоди, од-

просився в управителя місяців на два в Дігтярі, себто на ферму.

І ось уже третій день я в хатині Мар'яни Якимівни граю на моїй любій віолончелі моцартівські сонати.

Як мені тепло, як гарно серед цих любих моїх друзів. Наталя з кожним днем стає все краща й миліша. І яка розумненька, яка скромна, просто втіша! Вона, знаєте, хоче зо мною додержувати етикету, поводитися, як то личить дорослій панночці, але нічого в неї не виходить: пишається, пишається та раптом схопить з мене бриля, втече й сховається в кущах. Я її шукаю, а вона перебігає од куща до куща, поки не втомиться. А потім піде скаржитися Мар'яні Якимівні, що я їй спокою не даю, що вона на мій соломианий бриль без сміху дивитися не може. Миле! Прекрасне створіння! Дивлячись на неї, я іноді себе почуваю вищим за людину. Такою безмежно щасливою істотою, якою людина ніколи бути не може.

З якогось часу я помічаю, що вона починає задумуватися. І мало не плаче, коли я граю її улюблену «Серенаду» Шуберта.

Мар'яна Якимівна радить Антонові Адамовичу поїхати з Наталею на зиму в Київ. Та Антон Адамович вперто мовчить і тільки головою стріпує. Раз сказала Мар'яна Якимівна:

— Ну, коли не в Київ, то хоч у Качанівку до Лізи.

Та він на неї так подивився, що з того часу про Лізу й не згадували.

Я цілком розумію й виправдую думку Мар'яни Якимівни. Та ніяк не можу байдужно уявляти собі Наталю серед чужих їй людей. Мені стає страшно за неї. Вона така жвава, вразлива, і їй уже сімнадцять літ. Її дожидають великі небезпеки попереду.

Ще ось що мене неабияк здивувало. Коли я розповів з подробицями про Лізине весілля, Наталя байдуже дослухала мою розповідь і промовила:

— Нещасна вона! — й залилася сльозами.

Невже вона в ці літа так глибоко встигла заглянути й зрозуміти, в чому справжнє наше щастя?

Я завтра поїду в Качанівку по партитуру Мендельсона «Сон у купальську ніч»⁴¹. Наталя ще не чула її. Я покладаю для неї цю чудову симфонію для фортепіано і баса.

Приїжджайте коли-небудь у свято — і ви послухаете. А тим часом напишіть про себе хоч двоє слів через нашого

посланця, напишіть хоч тільки те, щоб ви одержали моє посланіє.

Прихильний до вас Музіка».

На піваркуші, що zostався чистий, рукою Івана Максимовича була дописана така начебто примітка:

«29 червня, на Петра й Павла, їздив я в гості на ферму й гостював два дні з великою приемністю. Віолончель з фортепіано — це така божественна гармонія, що вічно б слухав її і не наслухався б, а надто коли вони вдвох виконують цю чарівну серенаду. Я, одначе, думаю, і не без підстави, що, окрім гармонії звуків, між ними існує найвища гармонія найніжніших почуттів. Мені навіть про це сама Мар'яна Якимівна трохи натякнула, коли вони грали серенаду. Вона звернулася до мене, очима показуючи на музик, і шепнула:

— Правда ж, парочка? Як ви гадаєте?

Я, звичайно, на знак згоди кивнув головою.

Іншим разом, як ми гуляли по саду, а вони вдвох ішли поперед нас і про щось тихо розмовляли, Антон Адамович, дивлячись на них, промовив ніби сам до себе:

— Що б там не сталося, а я йому добуду волю.

«Благородне почуття! — подумав я. — Це означає стати вище забобонів часу. Давно пора б усім так думати й почувати. Та ба! гордощі поїняли нас. А які б вони були щасливі! Я щоденно б їздив на ферму, щоб полюбуватися їхнім щастям. Я тут не бачу нічого неможливого. Все залежить од Антона Адамовича. А сумніватися в щирості почуттів цієї благородної людини — означало б не вірити в бога. Пождемо! побачимо!»

Слідом за цим листом у повісті «власного виробу» Івана Максимовича ідуть такі самі міркування, себто філантропічні, тільки вже стилем високим, опрацьованим, таким стилем, що я ледве прочитав півсторінки. Справдешній Марлінський! Земля йому пером.

Перегорнувши кілька сторінок пишномовного рукопису, я натрапив ще на один лист музики, писаний через рік.

Лист починався так:

«Незабутній Іване Максимовичу!

Я такий щасливий, такий безмежно щасливий, що ледве можу вам писати, а писати конче треба, бо щастя задушить мене, якщо я не висловлюсь. Та з чого ж вам почати?

Дайте отямитись. Та почну з того, що минулої осені вернувся з Києва п. Арновський, зовсім недужий і без дружини. Лисавета Павлівна покинула його в Києві на опікування сестрички, а сама поїхала з якимсь гусаром на маневри в Вознесенськ та й не верталася. Вже з-за границі, здається з Відня, написала до управителя листа, щоб він усю двірську челядь і музик розпустив на оброк, хто захоче, а решту повернув би на хліборобів. Благородним вихованкам щоб видав по тисячі карбованців і теж одпустив. А двірських дівчат щоб повіддавав заміж з приданим по сто карбованців, хоч би й за солдатів. П. Арновському й сестрі його щоб видавав по сто карбованців на місяць та й більше нічого.

Жалко й разом з тим огидно було дивитися на цього скаліченого ласолюба, коли він дивився, як збиралися в дорогу його вихованки, і не міг цього спинити. Йому не хотілося розлучатися з своїми жертвами, і він плакав од безсилля. Він пішов був до них у флігель попрощатися з ними, та вони замкнули перед ним двері. Достойна дяка розбещувачеві.

Лисавета Павлівна, може, й несвідомо, та цілком справедливо й гідно покарала того, хто розбестив її. В душі я їй вдячний. За одну бідолашну Тарасевич його слід було б зробити каторжником. Якщо совість його прокинеться коли-небудь, то вона замордує його краще за всякого ката.

Тільки мені не віриться, щоб була совість у розбещеному серці.

Оркестр наш майже весь був одпущений на оброк і подався в Київ. Обрали були мене на капельмейстра, та я рішуче odmовився й випросив собі в управителя посаду лісничого в Дігтярях. Ця посада якраз припала мені до душі: блукаю собі цілий день по лісі, наче діло роблю, а надвечір іду на ферму. Віолончель зосталася зо мною. Слухачі мої — найщиріші слухачі, і я просто раюю. Якби до всього цього ще й колишня жвавність і безтурботність Наталі, я був би зовсім щасливий. А то вона, бідолашна, така ажурена ходить, що я плачу, на неї дивлячись.

Мар'яна Якимівна теж веначе перемінилася. Теж чогось інколи задумується й нудиться. Один тільки Антон Адамович, як і раніше, мовчить і добродушно усміхається. Що ж до мене, так вони всі, як і раніше, ласкаві, тільки ніби щось приховують.

Мене це мучить, і я іноді цілими днями ходжу по лісі та плачу, сам не знаю чого.

Кілька днів тому Антон Адамович їздив до нашого управителя й вернувся надзвичайно веселий, такий веселий,

що примусив мене з Наталею грати «Горлицю», а сам мало не пішов танцювати.

А тим часом нікому й слова не каже, чого він так радіє.

Через тиждень після цієї радості Антон Адамович, не сказавши нікому й слова, поїхав знову до управителя, а надвечір того ж дня прислав записку, щоб його не ждали вечеряти, бо він з управителем поїхав у Полтаву.

Ми, звичайно, ахнули й хвилини з п'ять не могли промовити й слова, тільки дивилися одне на одного. Нарешті, перша заговорила Мар'яна Якимівна.

— Що ж це він зробив зо мною? Ось уже тридцять літ, слава богу, ми з ним не розлучалися й на один день, а це взяв та й поїхав, і хоч би слово сказав. Ось до чого я дожилася, горопашина!

І, хвилину помовчавши, вона тихо заплакала. Наталя теж, і, взявшись за руки, пішли вони в покої.

Я, мов укопаний, zostався на місці й довго б ще простояв, якби Наталя не покликала мене в кімнати.

Після довгих міркувань і гадок, чому й навіщо так, можна сказати, крадькома поїхав Антон Адамович у Полтаву, я взявся зараз же з'їздити в Качанівку і про все добре розвідати на місці. А щоб їм не страшно було самим без мужчини, я пішов до млина й запросив на ферму старого мірошника як сторожа й бесідника. (Наталя надзвичайно любила слухати його старовинні казки й примовки).

Удосвіта я вернувся на ферму з Качанівки, ні про що не довідавшись. Конторські писарі, користуючись з того, що нема управителя, перепилися і на питання моє відповідали: «Поїхали в Полтаву», і більше нічого.

Наталя заснула. А Мар'яна Якимівна ждала мого повороту коло воріт саду і, заглядивши мене, підбігла до мене, питаючи: «Що?» Я, хоч і гірко мені було, сказав їй, що в Качанівці ніхто нічого не знає.

— Ідіть же в його хату та спочиньте з дороги,— сказала вона мені і, затуливши обличчя руками, поволі пішла до будинку.

«Бідолашна жінка! — подумав я, дивлячись їй услід.— Невже ти так близько здружилася з ним, що й одного дня не можеш прожити без нього? Щаслива, завидна твоя доля. І багато, багато жінок можуть тобі позаздрити. А тобі, щасливий, благородний старче, ще більше повинні заздрити чоловіки-горопахи».

Минув день, другий, нарешті, й третій, а про Антона Адамовича ні слуху ні духу. На фермі все так принишкло й присмутилося, що я боявся й подумати про музику.

Мар'яна Якимівна всі дні ходила сюди й туди по одній доріжці і тільки мовчки зітхала. А за нею й Наталя.

Здавалося, що ми вже навіки розлучилися з нашим Антоном Адамовичем. Протягом дня Мар'яна Якимівна заходила в його хату, чого раніше ніколи не робила, обмітала хусткою порох з електричної машини та з інших речей, сідала на кушетку й плакала. Одне слово, вона скидалася на найніжнішу коханку.

За ті дні я тільки й чув од неї, і то вона говорила немов сама до себе:

— Ну чи чуване на світі отаке лихо? Поїхати такий світ і не сказати жінці й слова! Ой, я нещасна!

Дні минали повільно, а вечори ще повільніше. А 26 серпня швидко наближалось. Раніше я думав про сюрпризи на день народження Наталі. Та після цього випадку я так розгубився, що геть про все забув.

Я їздив ще раз у Качанівку і хотів був поїхати аж у Прилуки до повіреного Лисавети Павлівни, та в Качанівці мені сказали, що й він поїхав разом з ними.

Ось уже й 25 серпня, а на фермі наче й не було нічого: ані найменшого руху. Про майбутнє свято й гадки немає.

Я згадав про місячну троянду в Дігтярях в теплиці, яку я давно випросив у садівника на день народження Наталі, і, не сказавши нікому й слова, подався пішки в Дігтярі. Вертався я з квіткою на ферму вже ввечері, і уявіть мою радість: Антон Адамович сидів за столом між Мар'яною Якимівною й Наталею і, як звичайно, усміхаючись, пив чай.

— Ага, і ви прийшли!— сказав він, побачивши мене.— Сідайте лишень, я вам розкажу, що я бачив у Полтаві.

Я сів, і кілька хвилин усі мовчали.

— Ну розкажуй же, безпутний,— промовила Мар'яна Якимівна,— що ти там бачив у твоїй осоружній Полтаві?

— А що ж я там бачив? Болото — та й годі!

— А що ж ти там робив так довго?

— Теж нічого!

— То чого ж ти їздив туди, вітрогоне старий?

— Так. Прогулятися.

— Так, прогулятися! Чуєте, люди добрі? Так, прогулятися! Ах ти, сива, стара голово! І це тобі не сором так мучити мене на старості літ?

І Мар'яна Якимівна поцілувала його так ніжно, так простосердно, як найніжніша мати цілує свою покірливу дитину. Вечір минув тихо й весело.

Другого дня всі попрощалися рано, а Антон Адамович раніш за всіх. Розбудивши мене, він сказав:

— А що, ти приготував що-небудь для іменинниці?

— Приготував,— промовив я.

— Ну так уставай же, одягайся та підемо вітати,— вона вже бігає по саду.

Я швиденько вмився, одягся і, взявши свою троянду, пішов до будинку слідом за Антоном Адамовичем. Наталя, побачивши нас, побігла в кімнати.

Ми ввійшли слідом за нею. А вона вже сиділа, як ніде нічого, за чайним столом коло Мар'яни Якимівни й просила сухарика до чаю.

Я привітав її, підніс їй свій скромний подарунок. Антон Адамович привітав теж і, вийнявши з бокової кишені складений учетверо папір, подав Наталі, кажучи:

— Ось тобі гостинець із Полтави.

Сказавши це, він, усміхаючись, сів коло неї.

Наталя довго мовчки читала папір і, не дочитавши, випустила його з рук і, плачучи, кинулася обнімати й цілувати Антона Адамовича. А ми з Мар'яною Якимівною, дивуючись, поглядали одне на одного.

Нарешті я підняв папір, подивився на нього і... то була моя одпусна!

Все, що сказав би я вам про свої чуття в цю велику хвилину, все б це й трохи не було схоже на те, що я почував.

— Віолончель теж наша,— промовив усміхаючись Антон Адамович.

Я впав перед ним навколішки й цілував його руки, обливаючись слізьми.

— Ну, Наталю, тепер твоя черга, кажи далі,— промовив Антон Адамович, звертаючись до Наталі.— Візьми цей папір та оддай нашому другові і скажи: ось, мовляв, тобі моє придане. А ми з Мар'яною скажемо: «Боже вас благослови!»

Всі четверо ми кинулися одне до одного і облилися слізьми.

І ось уже більше як тиждень моє щастя не дає мені спати. І знаєте, хто це все зробив? Наталя, моя люба, моя неоціненна Наталя! Вона віддала перевагу мені перед значними й багатими. Мені, музиці, кріпакові. І, признавшись у всьому своїм благородним добродійникам, просила їх робити з нею, що вважатимуть за краще. А добрий, мовчазний Антон Адамович, недовго думаючи й не кажучи нікому й слова, зробив по-своєму, за одним заходом. Він заплатив за мою волю з віолончеллю 2500 карбованців. Якби п. Арновський був моїм володарем, цього б ніколи не сталося. Спасибі тобі, Лисавето Павлівно. Тобі й уві сні не сниться,

що ти мимо своєї волі стала причиною мого теперішнього раювання.

Тепер Антон Адамович клопочеться, аби віддати мене до канцелярії предводителя дворянства. Це вже я й сам не знаю для чого. А якщо це станеться, тоді ми з вами будемо бачитись принаймні тричі на тиждень. А поки що приїжджайте в неділю на ферму та полюбуйтеся цілком щасливими людьми.

Прихильний до вас Музика N.»

Коли я дочитав цього самим щастям написаного листа, мене огорнула якась хвороблива задума. Боже мій, невже це була задрість? Ні, я не задрив нікому на світі. Це було гірке, невимовно гірке почуття самотності. Я мало не заплакав од внутрішнього болю. В той час, як я збирався плакати, зайшов до мене Іван Максимович і спитав:

— Ну що, далеко вже прочитали мою немудру повість?

— Все прочитав,— одповів я.

— І опис весільного бенкету?

— Ні, не читав.

— Так прочитайте, неодмінно прочитайте. Бо я, можна сказати, найбільше розраховую на ефект од цього пишного опису.

— А скажіть, Іване Максимовичу, чи старі ще живі?

— Здоровісінькі. А про щастя нема що й казати. А якби ви бачили, яку онуку їм бог послав! Суцїй янгол божий! Я знову задумався.

— А знаєте що, Іване Максимовичу?— спитав я його за хвилину.

— А що?

— Пустіть мене завтра самого на ферму, а самі приїжджайте в неділю.

— Нізащо. А коли вже вам так схотілося, то я й завтра можу з вами їхати. Та чого це вам так зненацька...

— Така вже в мене вдача: я страшенно люблю дивитися на щасливих людей. І, по-моєму, немає нічого кращого, милішого для ока, як образ щасливої людини.

— Це суцпа правда.

Другого дня ми були на фермі. І я бачив і був цілковито щасливий щастям цих простодушних, благородних людей! Бачив і засвідчую правду сеї невигаданої повісті. Амінь.

15 січня 1855

- ¹ Бодяньський *Ілія* — прилуцький прогопоп, батько історика й етнографа Павла Бодяньського, редактора газети «Полтавские губернские ведомости».
- ² *Сенклерське абатство* — місце дії в романі «Ліс, або Сенклерське абатство» англійської письменниці Анни Радкліф (1764—1823).
- ³ *Самойловичів пам'ятник*. — Самойлович Іван був гетьманом Лівобережної України в 1672—1687 рр.
- ⁴ *Київська археологічна комісія* — офіційно: «Комісія для розбору древних актів»; її завданням було дослідження історичних та археологічних пам'яток. У 1845—1846 рр. в цій комісії працював Шевченко.
- ⁵ *Рейнін Микола Григорович* (1778—1845) — військовий губернатор Лівобережної України. Дочка Решніна, Варвара Миколаївна, була близьким другом Шевченка.
- ⁶ *Вишневецький-Корибут Єремія* (1612—1651) — один з польських магнатів Лівобережної України, який володів майже всією Полтавщиною. Відзначався особливою жорстокістю під час визвольної війни українського народу проти польської шляхти.
- ⁷ *Прилуцький полковник* — Інат Гагаган, служив спочатку у війську Мазеи, а потім одним з перших перейшов на бік Петра I і був спершу призначений полковником чигиринським, а потім, з 1714 р. — прилуцьким. *Мазея Іван Степанович* (1644—1709) — гетьман Лівобережної України в 1687—1708 рр. Під час Північної війни Росії з Швецією зрадив Петра I і перейшов на бік шведського короля Карла XII.

⁸ *Штернберг Василь Іванович* (1818—1845) — художник, друг Шевченка по Академії мистецтв.

⁹ *Полтавський бій* — бій під Полтавою в 1709 р. між військами Петра I і шведського короля Карла XII.

¹⁰ *Заряноко Сергій Костянтинович* (1818—1870) — російський художник-портретист.

¹¹ *Марш із «Вільгельма Телля»*... — марш з опери італійського композитора Джоаккіно Россіні «Вільгельм Телль», за драмою німецького письменника Ф. Шіллера.

¹² *Персеполіс* — столиця стародавньої Персії в IV ст.

¹³ «*Фрегат «Надіжда»* — повість російського письменника-декабриста О. О. Бестужева-Марлінського.

¹⁴ *Бальзак Оноре де* (1799—1850) — великий французький письменник-реаліст, автор багатотомного циклу романів «Людська комедія», до якого входить і роман «Тридцятилітня жінка».

¹⁵ *Гольбейн Ганс* (1497—1543) — німецький художник. «Танець смерті» (правильна назва «Образи смерті») — серія його гравюр.

¹⁶ *Просперо* — один з героїв п'єси великого англійського поета і драматурга У. Шекспіра (1564—1616) «Буря».

¹⁷ *Шпор Людвіг* (1784—1859) — німецький скрипаль і композитор.

¹⁸ *Мейдельсон-Бартольдї Фелікс* (1809—1847) — відомий німецький композитор.

¹⁹ *Серве Андрієн Франсуа* (1807—1866) — славнозвісний бельгійський віодочеліст-віртуоз і композитор, що користувався світовою славою. Шевченко слухав його гру в Петербурзі, куди Серве приїжджав на гастролі в 30—40-х рр.

²⁰ *Вебер Карл-Марія* (1786—1826) — німецький композитор. «*Прецюза*» — одна з його опер.

²¹ «*Норма*» — опера італійського композитора XIX ст. Вінченцо Белліні.

²² *Качанівка* — колишній маєток українських поміщиків Тарновських на Чернігівщині. Тут бували Гоголь, Максимович, Глінка, Шевченко.

²³ *Золотаренко Іван Никифорович* — полковник козацького війська, на чолі якого в 1654—1655 рр. воював разом з російським військом проти Польщі.

²⁴ «*Реквієм*» — траурна музична композиція Вольфганга Амадея Моцарта (1756—1791).

²⁵ «*На морі синьому, на камені білому Ясний сокіл квилить-проквилить...*» — слова з народної думи про Олексія Поповича.

²⁶ *Візантійський стиль* — стиль візантійських церков. *Візантія* — східна імперія, що існувала в IV—XV ст.

²⁷ *Соломон* — цар Ізраїльсько-Іудейського царства X ст. до н. е. Біблійна легенда приписувала йому особливу мудрість.

²⁸ Буонарроті Мікеланджело (1475—1564) — геніальний італійський художник, архітектор і скульптор епохи Відродження.

²⁹ *Ліст Ференц* (1811—1886) — видатний угорський композитор і піаніст.

³⁰ *Сумароков Олександр Петрович* (1717—1777) — російський письменник. «Сіна і Трувор» — одна з його трагедій.

³¹ *Вісковагов Степан Іванович* (1786—1831) — російський драматург, що переробив трагедію Шекспіра «Гамлет».

³² *Офелія* — героїня трагедії У. Шекспіра «Гамлет».

³³ «*Лев Гурович Синичкін*» — водевіль, написаний Д. Т. Ленським — російським письменником і актором.

³⁴ *«Руслан і Людмила»* — опера Глинки на сюжет поеми Пушкіна, написана в Качанівці, коли там перебував і Шевченко.
³⁵ *Ромберг Бернхард* (1767—1841) — німецький віолончеліст і композитор.

³⁶ *Енгельсарт В. В.* — артист-крат, знайомий Пушкіна, в будинку якого відбувалися прилюдні вистави, бали, вечори.

³⁷ *В'єтан Анрі* (1820—1881) — бельгійський скрипаль і композитор.

³⁸ *Гайдн Франц-Йозеф* (1732—1809) — австрійський композитор, відомий численними музичними творами, серед яких ораторія «Сотворіння світу» займає одне з перших місць. Музика Гайдна багата мотивами народної творчості.

³⁹ *Вельсгорський* — Віельгорський Михайло Юрійович (1788—1856), граф, композитор, відомий в 40-х роках у Петербурзі як аматор мистецтв.

⁴⁰ *Литовський замок* — місце ув'язнення в Петербурзі.

⁴¹ *Партитура Мендельсона «Сон у купальську ніч»* — увертюра Мендельсона до комедії Шекспіра «Сон літньої ночі».